

2-аф-стус 103

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1976 — Ч. 1(181)

**Б. БОЙЧУК: ДУМКИ ПРО ГЛОСАРІЙ
БОГДАНА КРАВЦЕВА**

**В. СТУС: ІЗ ЗБІРКИ ВЕСЕЛИЙ
ЦВИНТАР**

**С. ГОРДИНСЬКИЙ: ПОЕЗІЯ МИХАЙЛА
ДРАЙ-ХМАРИ**

**Б. ПЕНСОН І В. ЧОРНОВІЛ: БУДНІ
МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ**

**М. ПРОКОП: РОМАН ШУХЕВИЧ-
ЧУПРИНКА Й УПА І ОУН**

А. КАМІНСЬКИЙ: ЯКА ЕВОЛЮЦІЯ?

**ЛЬВІВ'ЯНИН: ЗА ПРИЯЗНЬ І
ДРУЖБУ МІЖ НАШИМИ НАРОДАМИ**

“SUČASNIST” — JANUAR 1976
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ВАСИЛЬ КАРАЗИН АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

Мюнхен, 1975, 200 стор. Обкладинка Лариси Лавріненко.
Книжка про діяча Українського Відродження — яскраву історичну постать Василя Каразина, що його тенденційно присвоювала російська історіографія і не доцінила українська.

Ціна 7.00 дол.

НАЦИОНАЛЬНИЙ ВОПРОС В СССР

Документи. Упорядкував Роман Купчинський. Мюнхен, 1975, 448 стор.

Збірник самвидавних статей російською мовою до національного і міжнародного питання в СРСР — українських, естонських, латвійських, білоруських, єврейських, грузинських, вірменських і татарських діячів.

Ціна 7.95 дол.

У твердій оправі 9.50 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytskyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1976
Ч. 1(181)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою ватора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

† Богдан Кравців

Богдан Кравців

БОГДАН КРАВЦІВ

У глибокому смутку і болю ділимося з усією українською громадою та нашими читачами і приятелями трагічною вісткою, що 21 листопада 1975 року помер після важкої недуги головний редактор нашого журналу, поет, літературний критик, учений, громадський і політичний діяч Богдан Кравців.

Богдан Кравців народився 5 травня 1904 року в селі Лоп'янка, повіт Долина, тепер Івано-Франківської області, в родині священика Миколи Кравцева. Дід Богдана Кравцева, Теодор Кравців, був селянином. Матір Богдана Кравцева, Олену з Богачевських, заслали більшовики у Приамурський край.

Середню освіту Богдан Кравців здобув у філії Академічної гімназії у Львові, а від 1923 року студював на філософічному факультеті Тайного Українського Університету, згодом в університеті Яна Казимира у Львові. У той час він був головою Української Студентської Громади та одним з основоположників організованого українського націоналістичного руху. В роках 1927-29 він був головою Союзу Української Націоналістичної Молоді в Західній Україні, в 1927 році брав участь в Конференції Українських Націоналістів у Берліні, в 1929 році, після утворення Організації Українських Націоналістів, він став першим головою Краєвої Екзекутиви ОУН в західних областях України. Від юних років Кравців працював в організації української молоді "Пласт", перебував у ньому на керівних постах та редагував у роках 1923-27 та 1948-49 пластовий часопис *Молоде Життя*.

Богдан Кравців був одним з організаторів великого народного здвигу у Львові 1 листопада 1928 року, у десяті роковини утворення Західньо-Української Народньої Республіки, для протесту проти польської окупації західніх областей. Восени 1929 року Кравців був головним промовцем на масовому вічу у Львові, на якому складено протест проти арештів діячів СВУ і СУМ в УРСР. І тоді, і пізніше Кравців брав участь в організованому громадському житті і в роках 1935-39 був членом Головного

Виділу Товариства "Просвіта" у Львові. За його діяльність Кравцева кілька разів арештувала польська поліція, а в 1930 році його засуджено на три роки в'язниці. В 1934 році він був знову ув'язнений у концентраційному таборі в Березі Картузкій.

Авторству Кравцева належать такі збірки поезій: *Дорога*, Львів, 1929; *Промені*, Львів, 1930; *Сонети і строфи*, Львів, 1933; *Остання осінь*, Берлін, 1940; *Під чужими зорями*, Берлін, 1941; *Кораблі*, (вибране), Байройт, 1948; *Зимозелень*, Філядельфія, 1951; *Дзвенислава*, Джерзі Сіті, 1962; *Глосарій*, Реґенсбург-Рутерфорд, 1949-1974. Переклади: *Пісня пісень*, Львів, 1934; *Райнер Марія Рільке: Речі й образи*, Нюрнберг, 1947; *Есей: На багрянному коні революції*, Нью-Йорк, 1960. Антології: *Обірвані струни*, Нью-Йорк, 1955; *Поети чумацького шляху*, Мюнхен, 1962; *Шістдесят поетів шістдесятих років*, Нью-Йорк, 1966. Богдан Кравців був редактором численних видань і збірок, зокрема XI, XII і XIII томів п.н. *Повне видання творів Тараса Шевченка*, Чікаго, 1959-63; історичної поеми Миколи Бажана *Сліпці*, Мюнхен, 1969; збірки *Іван Франко про соціалізм і марксизм*, Нью-Йорк, 1968; та документів і матеріалів до історії української політичної думки *Вивід прав Україні*, Нью-Йорк, 1964. Кравців був теж автором численних праць та критичних есеїв про сучасну українську радянську та еміграційну літературу, бібліографії, праць про старі карти України та староукраїнську мітологію. Богдан Кравців був дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка та Української Вільної Академії Наук. Він теж був науковим співробітником Українського Наукового Інституту Гарвардського університету.

Велику частину свого життя Богдан Кравців присвятив журналістичній праці. В 1928 році він редагував *Юнацтво*, орган Союзу Української Націоналістичної Молоді, який швидко заборонила польська влада. В роках 1928-30 він був співредактором націоналістичного тижневика *Український Голос*, що появлявся в Перемишлі, в 1934 році головним редактором тижневика *Вісті* у Львові, який також закрила польська влада. В 1936 році Кравців редагував у Львові політичний тижневик *Голос Нації*. Богдан Кравців був також редактором літературно-мистецьких органів у Львові: *Дажбог* (1935) та *Обрії* (1936-37). Під час війни, перебуваючи у Берліні, він редагував часопис *Голос* для насильно вивезених до Німеччини українських робітників.

Після війни Богдан Кравців жив спочатку в Німеччині, де у м. Авгсбурзі був редатором журналу пластової молоді п. н. *На сліді*, а після переїзду до США, він у роках 1950-53 був редактором щоденника *Америка* у Філядельфії, а від 1955 до 1973 року він працював заступником головного редактора щоденника *Свобода* в Джерзі Сіті. Від часу заснування нашого журналу в січні 1961

року, Богдан Кравців був членом його редакційної колегії, а від 1970 року аж до кінця свого життя, його головним редактором. Він був також редактором українського та англомовного видання *Енциклопедії Українознавства*.

Богдан Кравців був людиною універсального, енциклопедичного знання, що його він нагромадив упродовж десятиріч послідовної праці. Він був трудівником франківського типу, і свої надбання передав громаді у десятках своїх літературних, наукових та публіцистичних праць, у незліченній кількості статей. Його праці є тривалим, незнищеним вкладом в українську духовну культуру. Його відхід є величезною втратою для українського народу, якому він віддавав усі свої сили, віддав неоціненні послуги.

Видавництво і редакція журналу *Сучасність*
Дослідне об'єднання Пролог.

ДУМКИ ПРО "ГЛОСАРІЙ" БОГДАНА КРАВЦЕВА

Богдан Бойчук

(Ці думки були виголошені у вересні 1974 року в сімдесятиліття поета. Тому що родилися вони поспішно і для загального слухача — мають фрагментарний і загальниковий характер. Автор, відмовляючись давніше їх друкувати, обіцяв Богдану Кравцеву колись поширити і доглибити ці думки. На превеликий жаль, Богдана Кравцева покликано в інші світи аж надто скоро і раптово — тому друкую цю доповідь без змін як свідчення про нашу взаємність.)

В короткому відгуку на останню збірку Богдана Кравцева *Глосарій* (Свобода, 21.V.1974) я писав "що тлумачення чудово вибраних на перехрестях минулого таємних і незрозумілих слів у більшості випадків і далі залишається таємним і не повно зрозумілим, як усяка добра поезія". Тому що це ставлено під сумнів, додам, що справжність поезії, на мою думку, частинно полягає на тому, що вона по-різному до кожної людини говорить, для кожного має індивідуальне значення, тому одна конкретна людина може збагнути її тільки *по-своmu*, тобто частинно. Це стосується всякої доброї поезії, а Шевченка й поготів. Бо вистачить отак нашвидкоруч навести: "І неситий не виоре на дні моря поля", — то стане наглядним, що образ цей не такий то ясний і не легко сприйнятливий. Днями можна вдумуватися в цей образ і відкривати нові інтерпретативні грані. І всі добрі поезії Шевченка такого порядку.

І коли взяти отакі рядки Кравцева:

і шлях заступить плем'я необорне
залізним проростом зубів зміїних. ("Арго")

то *залізний проріст зміїних зубів* дуже для мене таємний, темний і не легко його збагнути. Він будить багато асоціацій, які сягають в далечінь минулого. Дуже складний теж своїм сюрреалістичним перевтіленням традиції отакий образ: *вінків барвінкових надбав і в жили весілля, як вина, налив*; або навіть прості на перший погляд рядки:

І тільки — привид навісний і дивий
нащадків пізніх він страшив, пернатим
вогненним кликом збившись верху дерева. ("Див")

викликають дуже багаті асоціації та інтерпретації, перекидаючи мости від сьогодення до *Слова о полку*.

І так можна навести цілий вірш "Праосінь", можна вибирати

рядки з кожної поезії, і ця різноплощинність сприймання буде там присутня.

Дискусія кругом збірки *Глосарій* непрямо торкнула принципову, традиційну вже в нас, поетичну проблему, і я хочу потрактувати її тепер одвертіше. Свого часу Яр Славутич писав, що "творчий шлях Богдана Кравцева постелився до своєрідного клясицизму" та що "зерівська школа виявила благородний вплив" на поезіях Кравцева. Двадцять п'ять років пізніше, говорячи про ту саму поезію я відмітив, що в ній трапляються ще *тлінні* неоклясичні останки, але трапляються зрідка. Юрій Шевельов 25 років тому назад говорив про "звернення до джерел національно-органічного стилю нашої поезії, до дуже цікавого варіанту українського барокового стилю". Три досить різні оцінки... Я хотів би зупинитися на "зерівській школі, чи радше на принципах Миколи Зерова (бо школи не було, а тільки ґроно різних по-суті приятелів) про його спрямування "до джерел". Джерелами він вважав західну культуру, особливо клясичну. Настанова Зерова була інтелектуалізована, в додатку, неорганічна, тому й нетворча. Бо ніяка чужа культура (не говорячи вже про "модерні" неонові світильця сьогодні) чи поетична традиція не може бути повно органічною для росту української поезії. Бажаючи відіпхатися від простацтва в літературі і високо піднести рівень її — бажання само собою благородне — Зеров спрямував до не тих джерел. Якщо він особисто знайшов органічне відношення до клясицизму — винятки є і будуть — то цього ніяк не можна поширити на всю українську поезію, на спрямування її. Бо наші джерела — внутрі нас самих, в нашому сучасному і минулому.

Богдан Кравців вибрав щасливішу розв'язку. Клясичний принцип гармонії, рівноваги і глибинності — природній характеру Кравцева-людини. Відіпхатися від нього було неможливо і без-потрібно; людина бо відіпхатися від себе і своєї спадковості не може. Тож основно прийнявши контури зерівських напрямних, Кравців пішов до протилежних, наших власних джерел: ритуальних, демонологічних, побутових, історичних, народних і навіть літературних. Джерела ці, і глибокі, і унікальні, і далеко невичерпані! Якщо в нашій поезії були вершинні вияви, то йшли вони з українських джерел. Так наразі було досі. Отже, в моєму розумінні *Глосарій* є в певному сенсі протиставленням до концепції Зерова, а не продовженням їх.

Зовсім інша справа з феноменом бароковості, яку запримітив Ю. Шевельов. Всяка народна творчість багата на прикраси, на опуклі елементи, і цим вона стикається до якоїсь міри з ознаками барокко. Кравців свідомо і повно черпав з народних джерел, — то й нашарування барокових елементів на

зрівноважену клясичну форму наявне і контрастивою своєю природою незвичне і цікаве в його поезії. Про національно-органічний стиль мови, зрозуміло, бути не може, бо стиль — це вияв індивідуальності людини, що творить.

Я зупинився на цих загального порядку речах, щоб в такий спосіб хоч нашкіцувати поетичний родовід Богдана Кравцева і дати перспективу в його взаємини з певними рухами і певними концепціями.

А тепер повернуся до самої поезії *Глосарія*. Коли в чисто формальній площині є суперпозиція динамічної по своїй природі, розмашистої, традиції на строго визначені контури неоклясицизму, тобто відбувається свіжа перестановка елементів далекого і ближчого минулого, — то в сприймальній площині відбувається процес тлумачення прадавньої символіки на мову сучасної людини. Іншими словами, та сама суперпозиція (традиційної символіки на модерну) існує теж в площині змісту. Дуже цікава взаємність ніби несполучних світів; а особливо цінна вона тим, що відбувається паралельно в формі і змісті. Про деякі ознаки форми поезій Богдана Кравцева я згадував уже в *Свободі*, а тепер потрактую тільки загальні цикли тематичного порядку.

Лука Луців у довгій статті "Богдан Кравців — поет", що друкувалася у *Свободі*, делікатно заторкує проблему тематичної несущільності *Глосарія*. Мене це заінтригувало, я перетасував *Глосарій* на свій лад і прийшов до дуже тісно пов'язаних тематичних циклів.

Перший — це цикл історичної перспективи, який можна б почати віршем "Арго", тобто зверненням до Язона, щоб той не посилав синів Геллади в далінь Кольхіди-України, бо їх

.... обмарять ночі солов'їні,
данням любовним зможуть гожі жони
і шлях заступить плем'я необорне.

Трактує тут поет взаємодію між гелленською мітологією, духовістю, та українською земною реальністю. Якщо в цьому циклі виступає ліричність, то вона відноситься до прастарих часів, коли поет тужливо згадує *про райгород багатий, вирій, рай, що в тьмі віків нам сниться повен дива*. Поезія ця, "Вирій", дуже цікава своєю композицією та інструментацією (райгород-вирій-рай), служить вона тут теж як своєрідне антоничівське ліричне інтермеццо, бо далі слідував би вірш "Котора" про княжі усобиці та осліплення князя Василька братами. Цей історичний інцидент Кравців ніби осимволізовує і п'ятнує ним всю нашу історію усобиць:

Устане брат ехидний і навір
ножем проніже братові зіниці
і темного в'язнитиме в темниці.

Відійшовши трішки від теми, варто звернути увагу на добирання слів поетом, — такі нюанси, як от *ножем прониже*, вказують на дуже тонке відчуття поетично-мовного матеріялу Кравцевим.

Наплив, а так відплив татарських орд оставили на нашому тілі, чи в нашій спадковій свідомості, досьгодні ще відчутні шрами:

І тільки часом батогом достотнім
шмагне тебе клятьби чужої слово,
ножем уріжуть хижі, косі очі. ("Орда")

Батіг слова, ніж очей — оставлені елементи жорстокости і косости, аж до поняття "татарських людей", яке трактується згодом у вірші "Гуляй-поле". Послідовно і жорстоко проходять крізь рядки Кравцева дальші історичні події, але ми зупинимось тільки на синтетичному вірші "Соловки", про заслання Петра Калнишевського до соловецького монастиря, де він крізь млу століть ясно бачив наше історичне прокляття: *як день-крізь-день в цю пустку* (соловецьку — Б. Б.) *будуть гнати, унівець зводити, корити волю синів його далекої землі*. Це синтеза, історична синтеза нашої долі. Після цього прийде Гонта,

Вогненным вихром здійметься він, гряне
з розстайдоріг і селищ України...

щоб

в ножів свячених лютей хуртовині
.....

затьмарить жахом обрії багряні. ("Гонта")

Звернувши увагу на вишуканий словник (розстайдороги селищ) та на сильну і добру метафору затьмарення жахом обріїв, повернемось до вічно повторюваного в нашій історії образу четвертувань, катувань, розпинань, який символізує для нас Гонта. Але без уваги на все це,

... раптом... Чуєш? Рине чвал кінноти,
несеться степом буйний гомін бою,
лунає "Не дивуйтесь!", наче дзвін.

І знову хтось зозулею самотній
квилить про мужа милого з журбою,
що із походу не вернувся він. ("Пісня")

Тут вже є синтеза нашої почуттєвої долі, яку (тобто почуттєвість) ранять історичні жорстокости, і квиління однаково припадало на долю прадавньої Ярославни, як і сучасної Ярославни, перекидаючи таким чином мости між ними. А в "Гуляй-полі" прокляте історичне коло робить повний оборот:

Ще й нині бунту буряне вино
нам інколи і глузд і розум краде
і чорний прапор розколу і зради
викидує Оскілко чи Махно.

Щоб знов тоді тратити не тільки стан господаря, але й господарство, і вже тільки здалека мріяти про поворот *в ласкавий край, де ластівки й лелеки, де чаром криниці й серця взялись*; щоб перспективи чимраз то гуснули і темніли:

Усотаний у твань і баговиння
мізерних слів і мислей цвіль і слизь,
в безвивідь буднів грузнеш. Глухо скрізь. ("Неристь")

Це послідовний, строго пов'язаний історичний цикл, який цікавий ще й тим, що історичні кола трагедій і вставань перетинаються теж з особистими, почуттєвими, колами окремих людей.

Другий тематичний цикл, який привертає увагу — це цикл кохання-весілля-роду. Я почав би його віршем "Веснянка" (вживаю поняття *вірш* і *поезія* синонімно, даючи навіть перевагу *віршеві*, бо слово *поезія* стало за претенсійним, помпезним і тому й дешевшим), про юність, танці та кохання, що паралелізують з відродженням весною природи, коли *закоханням, мов солодким трунком, налетіть серце*. Це закономірно визріває в ритуал сватання, в ехидне чарування сватів та в гошість тіла:

Щоб нині й завтра очі чарувати
сватам змагала — щедра на уроду,
на буйність кіс і повноту грудей. ("Криниця")

Еротичні й ритуально-весільні мотиви вливаються, чи радше зливаються з побутово-демонологічними, творячи різногранний і барвистий світ купального вогню, русих кіс та зорей віч. Ритуальність, повіря, народна символіка якомсь дуже просто і природно пов'язувалися з явищами вселенної та особистою долею окремої людини:

З барвінком розмайним проміння світле
в ясний вінок зів'є, у сонця коло —
для себе і для милого... ("Барвінок")

Всі ці грайливі залицяльні елементи нарешті синтезуються, ваготіють і доходять до серйозного, господарського ритуалу печення короваю, коли

Зберуть мукі з семи стогів пшениці,
що Хорс її в сімох млинах молів,
і туку — масла від семи коров,
з сімох криниць погожої водиці. — ("Коровай"),

та до ритуалу весілля:

..... споквола
мастили коси медом, на коліна
хліби пшеничні клали, щоб нетлінна
була вона, родюча — як земля. ("Лада")

Тут вже грайливість поступає вагомості — господарській, тим то життєвій, ритуальності. Після того ідуть нормальні проти-

лежності життя: або після плясання жінка *хилиться розплетеним розмаєм на руки мужа* і віддається йому; або губить нелюбого мужа *ножем кривавим, злававши шлюбу свячені мости*.

Найвидніше місце в *Глосарію* займає третій цикл демонології-повіря-ритуалу. Він має таку назовну перспективу:

Повіря — Біс, Блуд, Відьма, Вовкулака, Упир, Чугайстир, Чар-зілля, Тирлич-зілля, Тройзілля, Уроки;

Демонологія — Водяник, Домовик, Лісовик, Іриця, Перелесник;

Ритуали — Дунай, Жнивка, Жовтень, Закладчини, Купала, Мавська ніч, Папороть, Русалля.

Названі троїсті кола (повір'їв, ритуалів і демонології) не розмежовані різко, вони перетинаються, заходять одне в одне, доповнюють себе. Тому що це найбільший у збірці цикл, зупинюся тільки на найкращих його виявах. Вірш "Відьма", найкращий, мабуть, у збірці, проілюструє згадуване перетинання кіл:

Я знаю все... Усе мені відомо:
перевивати чаром людські кроки,
наводити й відводити уроки,
в гарячку кидати і злу судому.

Ще вмію я старому й молодому
любовної прибавити мороки —
і в повен чуда, в дивен світ широкий
на мрій мітлі меткій злітати з дому.

І навіть свій кінець я знаю, бачу:
порве мене юрба, роздягне мстива
і кине на знущань розгнуздя злюще...

І смерть замислить гіршу за собачу —
колом осиковим проб'є, для дива
розірве кіньми, розчахне живу ще.

Зокрема звертає увагу чудова метафора *перевивання чарами людських кроків* та емоційна композиція цього сонета, чи радше динаміка емоційної композиції, що починається легкими чарувальними елементами, а кінчається інтенсивним, трагічним осиковим колом в тілі та розриванням кіньми живцем. До найкращих віршів належить теж "Водяник", *ненатлий м'яса пухлий дід*, який у дуже складній метафорі поглинає *в зелену пряжу поглядів* дівчат. Цей сонет характерний беззакидною гармонією всіх елементів: словника, тону, емоційної погідності та кольориту. Ще досьогодні, навіть для нашої генерації, живий і повний значення наш старезний Домовик:

і в надрах печі, як у тьмі печер,
живу — про поле дбаючи, діброви,

про статки хатні, і рої й корови;
радівши, як під піч вродлива дщер
весільну курку кине, щоб роздер
і щоб живої я напився крові. ("Домовик")

Це не тільки справжня поезія, це також те справжнє в нашій спадковості, ті джерела, які могли б надхнути на нові шляхи українську модерну поезію. Зовсім інакше, грайливіше, з позначками еротичних марень та лукавої спокусливості, виведений "Лісовик", який *з-під брів хвилястих верховіття підморгує тобі зеленокожий кудрявий бог спокусливо й лукаво*. Знов же привертають увагу брови верховіть, і, взагалі, в цьому третьому циклі Кравців пише з більшим розмахом і з відважнішою винахідливістю, — розсуває рамки клясицизму і наливає в форму сонета бурхливої крові.

В поезіях, де переважають ритуальні мотиви, є багато м'якості, казковості і легкості, що наглядне в "Дунаї", в тій воді,
..... що рине від віків

крізь казку наших спогадів і снів,
країнами загубленого раю
у світ прийдешній...

Йде тут мова про якусь колективну відчутність, або, як каже Богдан Кравців, про казку споминів, мрій, бажань — за красною долею, за щастям, за красним майбутнім. Такий же ясний у сподіваннях настроїв пронизує і ритуал закладчин нового дому:

в священну покуть закладем замову

про долю щедрю: злого одного,
чар-зілля горсть, і жменю скла і соли...

А завтра, дім звершивши маєм стягу,

в хороми пустим півня голосного,
щоб криком вигнав біса коромоли,
і злидні злющі, і злодарну звягу. ("Закладчини")

Вся ця ритуальність сама собою надихаюча, творчо жива і інспіруюча.

Можна закінчити цей сонячний цикл ритуалів уривком з п'яного любашного вірша "Мавська ніч", в якому остерігається юнака, щоб не йшов душною ніччю в бори, бо

і радісна розспівана свиріль
в ігровище завабить, де юрбою
вродливих марев завихрить тобою
обмарлива зелена заметіль.

Сп'янілого од вирування й тану
займуть тебе дівчата винозорі
в любашну замороч снажних обійм.

Добрий молодий вірш! (З перспективи 1975 року можна хіба додати, що така поезія не потребує оправдань, як і цінування такої поезії не потребує оправдань).

Отже, *Глосарій* включає три строго означені тематичні цикли, які розвиваються з логічною закономірністю. Тому що поет відкинув тематичний принцип в укладанні збірки, а прийняв дуже цікаву словникову композицію, — обговорені тематичні цикли мусіли поступитися, втрачаючи свою послідовність. В поезії форма завжди слідує перед змістом, тому композиційний вибір Кравцева завжди правий.

Збірка *Глосарій* являється теж синтезою всього доробку Богдана Кравцева, вона показує його як поета традиційности і життєдайности. Мені здається, що це теж корона його творчости.

ІЗ ЗБІРКИ "ВЕСЕЛИЙ ЦВИНТАР"

Василь Стус

Пам'яті А. Горської

Ярій душе. Ярій, а не ридай!
У чорній стужі сонце України,
а ти шукай — червону тіль калини,
на чорних водах тіль її шукай.

Бо мало нас. Дрібнесенька щовба
мине для молитов і сподівання.
Застерігає доля нас зарання,
що калинова кров — така крута,
така терпка, як кров у наших жилах.
У білій стужі білих голосінь,
ці грона болю, що падають в глибіню,
безсмертною бідую окошились.

Скінчилися останні сподівання.
Нарешті — вільний, вільний, вільний ти.
То приспішись, йдучи в самовигнання,
безжально спалюй дорогі листи,
і вірші спалюй, душу спалюй, спалюй
свій невимовний горній дух пали.
Тоді вже, впертий, безвісти одчальною,
бездомності озувши постоли.
Що буде завтра? Дасть біг день і хліба.
А що, коли не буде того дня?
Тоді вже — гибій. Отоді вже — гибій,
простуючи до смерті навмання.

Надрукованих п'ять віршів були відтворені з пам'яті їхнім автором Василем Стусом, із неопублікованої збірки *Веселий Цвинтар*, яка, за його словами, безнадійно втрачена, бо була забрана від автора в часі його арешту. — Редакція.

Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді — тут? Ти справді — тут? Напевне
ти таки не тут. Таки не тут.

Де ж ти є? А де ж ти є! А де ж ти?
У безодні вір! У вирві спроб?
Ось він, довгожданий дощ! Як з решета
заливає душу всю в сльозах.

Сто твоїх конань, твоїх народжень.
Страх, як тяжко висохлим очам.
Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий, і мрець, і сам на сам.

На Лисій горі догоряє багаття нічне,
і листя осіннє на Лисій горі догоряє
А я вже забув, де та Лиса гора, і не знаю,
чи Лиса гора впізнала б мене.
Поро вечорова, поро тонкогорлих розлук!
І я вже не знаю, не знаю, не знаю, не знаю,
чи я ще живий, чи помер, чи живцем помираю,
бо все відгриміло, відквітло, відграло, відгасло навкруг.
Та досі ще пахнуть журливі долоні твої
і губи — гіркі, аж солоні, і досі ще пахнуть.
І збавлений вік проліта — схарапудженим птахом,
і глухо, як кров ув аортах, надсадно гудуть солов'ї.

Цей біль — як алькоголь агоній,
як вимерзлий до хрусту жаль.
Передрукувайте прокльони
і переписуйте печаль.

Давно забуто, що є — жити.
І що є світ, і що є ти.
У власну душу увійти,
дано лише несамовитим.

І ти ще довго сатаній,
ще довго сатаній, допоки
помреш, відчувши власні кроки
на білій голові своїй.

ПОЕЗІЯ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ І ЇЇ ПЕРЕКЛАДИ ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ

Святослав Гординський

З низки праць (книжок і статей) про Михайла Драй-Хмару, що їх досі встигла написати і видати його дочка Оксана Ашер, остання її праця привертає особливу увагу.* Не тільки тому, що авторка цієї праці оборонила її як докторську дисертацію у Сорбонні, ще в 1967 році, а передусім тому, що це одне з рідкісних видань про українську поезію та, зокрема, про її зв'язки з поезією французькою. Авторка зуміла притягнути до своєї праці, як консультантів для перекладених поезій Драй-Хмари, трьох видатних французьких поетів: Шарля Вільдрака, Христіяна Бернара і Рене Шеналя. Треба ще згадати, що ця праця була видана в Канаді за допомогою Канадської гуманістичної ради дослідів в Оттаві, яка визнала загальнолюдську вартість цієї праці та потребу її видання, хоч авторка її не є канадською громадянкою.

Перед тим, заки перейти до обговорення цього видання, я б хотів коротко зупинитися на стані дотеперішніх видань поезій Драй-Хмари. Це важливе остільки, що досі немає однотомника, в якому була б зібрана вся, порівняно невелика, поетична творчість поета. У виданій 1926 року, єдиній своїй друкованій збірці *Проростень* поет не помістив усіх своїх тодішніх віршів, тільки вибір найкращих з них. Збірка ця, що складається з 37 окремих поезій, хоч і є єдиною його прижиттєвою збіркою, достатня для того, щоб запевнити її авторові тривале місце на самому вершку українського поетичного Парнасу. Після трагічного кінця поета настала довга перерва з виданням його поезій і шойно в 1964 році заходами Оксани Ашер появилася в Нью-Йорку, накладом Дружини Автора, збірка *Поезії*, куди, крім *Проростеня* (звідки непотрібно вилучено дві поезії), увійшла написана римованими і вільними віршами поема "Поворот" і вірші з проєктованої поетом збірки "Соняшні марші" та ще деякі переклади. Чимало з цих віршів подано за збереженими родиною поета рукописами, і вони стали відомі вперше. П'ять років пізніше В. Іванисенко і С. Крижанівський видали книжку *Михайло Драй-Хмара, вибране*

---

*Draj-Chmara et l'école "neo-classique" ukrainienne, par Oksana Asher. Winnipeg, New York, 1975, Department of Slavic Studies, University of Manitoba. 324 pp.

(поезії та переклади). Київ: "Радянський письменник", 1969. Тут *Проростень* поміщений повністю, деякі вірші взяті з видання нью-йоркського, деякі знайдені в пресі, не доступні за кордоном; є ще такі речі, як прегарний, із шопенівським звучанням вірш "Любці Колессі", що був надрукований у пряхівській *Дуклі* щойно 1966 року і не знаний упорядниці нью-йоркського видання.

Але одночасно київське видання пропустило низку речей з причин цензурних, таких, як поема "Поворот", де були образи голоду на Україні, та поема октавами "Черкаси" (1928), де є рядки:

*...сівши на дубовій шкільній лаві,
уперше став ламати свій язик
на кшталт московський, і слова ласкаві
міняти на чужі...*

Немає також сонета "Київ" (1930), з рядками про те, що "потліли горностаєві кереї, і шабля, і бунчук, і булава...", нема поеми "Кошмар" з того самого року, де кошмари, які душать поета, викликають надто реальні алюзії. Немає вірша "Від болю сонце скорчилось і в'яне", з рядками "і в кожному серці вістря ятагана, і кожне горло стягує аркан". Вірш датований 1934, XII, як видно з дати, — безпосередня реакція на розстріл групи письменників з Г. Косинкою, К. Буревієм, О. Влизьком, Д. Фальківським і ін. Врешті, у київському виданні не могло бути й останнього вірша Драй-Хмари "І знов обвугленими сірниками", як немає й згадки про те, що поет був ув'язнений і загинув на каторжних роботах на Колімі. З цього перегляду видно, що повна збірка поезій Драй-Хмари може з'явитися друком тільки поза Україною.

Що ж являє собою поезія Драй-Хмари і чому вона, крім своїх чисто мистецьких вартостей, заповнює нас і сьогодні? Чи не своїми екзистенціальними проблемами, метафізичним неспокоєм людської істоти, виставленої — в українських умовах — на всі небезпеки пограниччя Європи з Азією, де для життя просто бракує часу, і тому людина змушена спішити жити короткими, але блискучими спалахами? Чи тільки мистецькі, стильові вимоги символізму веліли поетові говорити мовою повною укритих значень, чи, може, його до цього змушували причини об'єктивні, чиясь намагання влізти йому в душу і нею заволодіти? Це широка скаля проблем, що стосується не тільки Драй-Хмари, але й інших його сучасників, у поезії яких між рядками раз-у-раз пробиваються натяки на душевні зрушення, на грандіозні катаклізми, особисті і народні, — натяки, які завжди тільки затривожують і не дають ні роз'яснення, ні відповіді.

Щодо поезії Драй-Хмари, то зайво сперечатися про те, чи вона символістична, чи неокласична. Він символіст тим, що в своїй поезії буває загадковий, химерний, невловний, незглибний, багато-

значний, свідомо чи несвідомо заплутаний, трансцендентний, тобто такий, що не піддається пізнанню. Але він і неокласик, його бо поезія тримається на міцному риштуванні слова і мови, вона, не раз при всій своїй містерійності змісту, збудована прецизно і чітко, його поетичні образи майстерні, вирафіновані, спосіб його вислову, стиль його мови — досконалі і яскраво різняться від розхристаної поезії його доби — виплуду тієї безстильової літератури, що її Зеров дотепно назвав українськими авгієвими стайнями. Його лірична експресія посилена його власним підходом до мови — до слів, зачутих у живих розмовах, і слів, випорпаних з писаних творів і словників, слів рідкісних, а то й зовсім забутих, що "в глибині бездонній пролежали глухі віки". Поет знаходив у тих забутих словах нову магічну силу поезії, і він умів їх відроджувати й застосовувати з відповідальністю творчої свідомости. Це теж риса клясична. Але він, поет, ще й новатор, може, найбільш неспокійний, експресивний поет з групи "п'ятірного грона".

Поезія Драй-Хмари має, можна сказати, теж свою барву слова. Коли б її перекласти на мову малярства, постав би грайливий світ найнесподіваніших кольористичних гармоній, соковитих і яскравих, у діапазоні від імпресіоністичного милування тонами і півтонами аж до вишуканих контрастових експресій, що трансформують світ реальний, конкретний на нереальний, який — у поезії — стає по-своєму реальним, відчутним.

Праця Оксани Ашер на тему поезії Михайла Драй-Хмари і київської неокласичної школи є вдячною темою для французького читача з перспективи самої французької парнаської і символістичної поезії, всі бо наші неокласики її знали, давали з неї майстерні переклади і більшою чи меншою мірою були під впливом метод тієї поезії. Сам Драй-Хмара дав низку перекладів з таких поетів, як Шарль Бодлер, Теодор де Банвіль, Поль Кльодель, Трістан Корб'єр, Леон Дьєркс, Теофіль Готьє, Шарль Леконт де Ліль, Стефан Маллярме, Жерар де Нерваль, Жан Рішпен, Жюль Ромен, Арман Сюллі-Прюдом і Поль Верлен. Знаменитий Драй-Хмарин сонет "Лебеді", надрукований у *Літературному ярмарку* (1928, I), був поетом свідомо нав'язаний до однотемного сонета Маллярме, з фатальною для дальшої долі поета алюзією до "п'ятірного грона" нездоланих співців, які розбивають лід одчаю і зневіри, щоб вирватися на океан кипучого життя. В одному з чергових чисел журналу Драй-Хмара, обороняючися від нападів критики, що, мовляв, він відірвався від сучасности, навів свій переклад сонета Маллярме і в довгому листі вияснював, що він своїх лебедів протиставив маллярмівському лебедеві, який не має сили вирватися з льодових пут. Він пише, що під "п'ятірним гронам" мав на думці французьких поетів з сучасної

йому групи Кретеїського абатства, яка була своєрідною спілкою поетів для творчості і праці та культивувала філософію здорових ідей і позитивного погляду в майбутнє. Що може бути цікавішого для французького читача і літературного дослідника, як пізнання таких фактів? Не диво, що один з засновників Кретеїського абатства, Шарль Вільдрак, дав у книжці Оксани Ашер свою майстерну адаптацію Драй-Хмариних "Лебедів", додаючи тим ще одну ілюстрацію для заперечення погляду про те, що поезія неоклясиків була "відірвана від сучасності", як це твердили представники урядової критики.

Оксана Ашер у своїй книжці на понад 300 сторінках обговорює цілу низку проблем, що стосуються поезії Драй-Хмари й українського неоклясицизму. Тут вона зібрала імпазантну кількість матеріалу і дала широке його насвітлення. Вона почала від короткого і конечного для чужинного читача вступу, в якому з'ясувала ситуацію української літератури в 19 сторіччі, з чільними її постатями — Шевченком, Франком і Лесею Українкою. У другому розділі (всіх є 6) вона відразу переходить до поетів-неоклясиків, з'ясовує стан літературних організацій радянської України та виникнення на їх тлі "неформальної групи" неоклясиків. Авторка дає стислі життєві дані і характеристику творчості М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича і О. Бургардта (Юрія Клена) та описує їх провідні ідеї і програму щодо піднесення рівня української літератури шляхом пізнання досвіду літератури світової, критичного вивчення української літературної традиції та примату естетичного первня в справах мистецтва. Михайло Драй-Хмара своєю творчістю, що прагнула тих самих ідеалів, стояв у тісному співдружньому і творчому зв'язку із згаданими поетами, культивуючи не так клясичні, як символістичні поетичні форми.

Біографічному нарисові Драй-Хмари присвячений цілий третій розділ, де описано його роки в гімназії в Черкасах та в колегії Галагана в Києві, роки університетські та основний вишкіл у ділянках мови й історії літератури на кафедрі В. Перетца в Київському університеті, наукову подорож за кордон 1913 року, роки революції і незалежності та працю в Кам'янець-Подільському університеті. Після 1923 року Драй-Хмара переїздить до Харкова і Києва, щоб у добу українізації взяти участь у розбудові української культури. Авторка згадує нові літературні гурти і журнали, "літературну дискусію" та видання першої поетової збірки *Проростень* 1926 року, нагінку на українських неоклясиків за "орієнтацію на буржуазну Європу", ліквідацію української інтелігенції в 30-их роках і загин Драй-Хмари в концтаборі на Колімі, в північносхідній Сибірі. Авторка подає масу фактів, не знаних французькому читачеві, бо про Драй-Хмару є вже низка

праць мовами англійською і німецькою, але майже немає мовою французькою, якщо не рахувати статті І. Чернятинського в брюссельському журналі *Ле Фламінго* (1948, чч. 3 і 4).

Також дуже цікавий черговий розділ книжки "Драй-Хмара й українська радянська література". Тут зображені такі постаті тієї літератури, як П. Тичина, В. Сосюра, В. Еллан, М. Хвильовий, С. Щупак та інші, з'ясовано вороже ставлення М. Горького до української літератури, "чистку" Академії Наук тощо. Все це подано здебільшого на основі збереженого щоденника поета, який наочно спостерігав і описав різні етапи ламання душ і насильницького перетворювання українських культурних установ на безликі "радянські". У п'ятому, найбільшому в книжці розділі, авторка розглядає тему: поезія Михайла Драй-Хмари й аналіза його поетичної техніки. Тут детально розглянута збірка поезій *Проростень*, написана в 1919-26 роках, поема "Поворот" (1922-27) та інші поезії, опубліковані в Нью-Йорку 1964 року. В низці підрозділів авторка один за одним розглядає такі проблеми, як розуміння природи символістами, мотиви осени і тема природи в неокласичних творах, як й інші теми, що їх культивували неокласики, тема України і революції та відношення поета до них, сонети поета на історичні теми, теми народні і теми неукраїнські, теми з власного життя поета, поетичний розвиток Драй-Хмари, його мова, стиль, його літературознавчі праці, переклади і його відношення до французьких парнасців і символістів. Всі ці підрозділи рясно обсяіані цитатами з поезій Драй-Хмари, поданими в українському оригіналі з одночасним французьким перекладом.

Врешті, в шостому, останньому розділі авторка дає сумарну характеристику групи неокласиків з проєкції Драй-Хмариних "Лебедів", де вони названі п'ятірним ґроном нездоланих співців".

Можна сміливо сказати, що ні один з представників нової української поезії не має такого детального і вникливого розбору його поезії і поетики. Я б ще додав, що поданий авторкою матеріал можна б збільшити розглядом інтонаційних засобів поета, проте це була б справа майже несхопна для французького читача, ритмічна система поезії якого інакша.

■ Численні переклади поезій Драй-Хмари у згаданій книжці та паралельна двомовна їх подача дає добрий матеріал для того, щоб спеціально спинитися на проблемі французьких перекладів українського вірша. Передусім треба прийняти, що проблема перекладу французької поезії українським віршем вже не є проблемою сьогодні, бо можна вже адекватно щодо змісту і звучання передати кожну французьку поезію. Методи щодо цього вже розроблені, і кожен досвідчений перекладач знає, що йому в

кожній ситуації слід робити. Справа стає ускладненою тоді, коли перекладати навпаки—поезію українську мовою французькою. Передусім, майже всі французькі перекладачі вважають, що в передачі будь-якої чужомовної поезії не варто мучитися над вишукуванням рим, бо головною метою перекладача має бути точна передача поетичних образів і думок автора. Тому французи перекладають поезію більш чи менш ритмізованою прозою. Так вони передають терцини Данте, октави Тассо, різні форми поезії Шекспіра, Гете, Міцкевича, Пушкіна. Методи французького перекладу іншомовної поезії влучно передав у своїй книжці перекладів з Шевченка французький поет Г'євік (Guillevic, у кількох його збірках, які знаю, ніде не подано його імени). Книжка *Тарас Шевченко*, із статтею про нього пера М. Рильського і О. Дейча, має окрему передмову Г'євіка і переклади вибраних ним поезій; вона появилася в серії "Сьогочасні поети", ч. 110, у видавництві П'єра Сеґера в Парижі в ювілейному Шевченківському році 1964. Г'євік пише у своїй передмові:

"Думаю, що немає кращого способу пізнати якогось поета, як його перекладаючи. Навіть коли, як це є у моєму випадку, перекладач не знає мови поета, якого перекладає. Мій досвід приєднується тут до досвіду інших сучасних поетів і дозволяє мені вірити, що можна чесно (а поетичної чесності не слід плутати з чесністю лінгвістичною) перекласти якогось поета, не знаючи його мови, за допомогою симбіози з аматором поезії, який знає обидві мови...

"Як перекладати Шевченка? Перекладати — значить шукати і давати рівнорядник якомога близький до оригіналу. Треба пропускати можливо якнайменше, проте, на жаль, годі все зберегти. Наприклад, годі передати нашою модерною французькою мовою характер мови, яка в оригінальному тексті досягає своєї дозрілості: пригадаймо, що Шевченко установив українську літературну мову.

"Мені здається, головне, що треба зберегти, це, крім, очевидно, розмовного тексту поем (того, що могло б бути сказане прозою), це: тон тих поем і їх рух... Власний тон кожної поеми, нюанс її сили, ніжності, меланхолії, глузливості тощо... Рух — Шевченко часто зриває ритм, міняє метрику для приспішення чи сповільнення ходи... Яке ж віршування застосувати для збереження тону і руху? Французька мова не дозволяє зберігати ритм, оснований на чергуванні голосних ударних у безударних. Мені здається, що треба оминати вільний вірш, тобто несилабічний, як надто 'інтелектуальний', несполучний з бігом розповіді і співу, якими назагал визначаються поеми... Я не брав до уваги рими. Римувати можна завжди, але за кожним разом коштом іншої речі: тут — менше на шкоду точності, як на шкоду ритму,

природности поеми. Щоб римувати без зраджування тексту, скільки ж треба викривляти, переставляти, пропускати! Отже, я затримав силабічний вірш без рими, вірш, що зветься *білим*, з різною метричною мірою, щоб бути якомога близько до ритму оригінальної поезії...”

Гієвік навіть і без знання української мови і без рими дав точний переклад Шевченкової поезії, без притуплювання чи натягання його думок, так що читач, який знає оригінали, завжди може сказати: так, Шевченко справді це так написав.*

Це не значить, що немає французьких римованих перекладів української поезії. Ф. Мазад дав свого часу дуже вдалий переклад Шевченкового "Вечора" ("Садок вишневий коло хати"), проте це винятки. Сьогодні навіть українські перекладачі віддають українську поезію не спокушаючись на риму. Тут можна б згадати переклад вибраних поезій Є. Маланюка пера М. Маслової і О. Репетилло (Париж, 1965) і переклад Франкового "Мойсея" та вибраних поезій, виданих А. Свірком у Брюсселі 1969 року.

Я трохи відійшов від основної теми — поезії Драй-Хмари, проте з'ясування французьких метод перекладу важливе у відношенні і до його поезії. Перекладати її не легко. Наприклад, неясність його тексту не завжди символічна, вона може бути просто граматичного характеру. Як зразок, можна б навести пасаж:

*І в серці віри —
віск теплий.*

Що воно значить, що хотів сказати поет? Що в серці є віри віск теплий? Це здається найлогічніше, бо "серце віри" — образ, як то кажуть, "зім'ятий". Важко припустити, щоб сам поет розумів це інакше, проте риска "—" вносить непорозуміння, вона, логічно, повинна б стояти перед "віри". Французький переклад дає щось посереднє, але в основі тримається значення скорегованого, який у відворотному перекладі звучить:

*В серці його віра —
Наче віск теплий.*

---

*До речі, це видання має свою пікантну сторінку. Книжка Гієвіка появилася на основі договору Юнеско з урядом УРСР, і стаття Рильського і Дейча спрепарована зовсім в урядовому стилі. У розділі "До зброї, Росіє!" Шевченко виступає рупором російських демократів, і його політичні бажання не виходять далі звільнення з кріпацтва. Зате Гієвік, хоч сам комуніст, у співпраці з проф. Владиславом Пельцом з Парижу, пише: "Він (Шевченко) хотів незалежної України. Він кличе народ єднатися, боротися. Вставайте! Братайтеся! Кайдани порвіте! Гострїть сокиру!" Таємниця суперечности із статтею Рильського-Дейча в тому, що Гієвік не мусів посилати свої статті на цензуру в Москву. Він і в перекладі "Кавказу" точно передав "з московської чаші московську отруту", а не фризуював її на "царську".

Проте особливу трудність для перекладу становили поезії, повні недоговорень, замаскувань, символів, щодо яких навіть український читач не має певности, яке їх справжнє значення. До таких поезій належить II вірш у циклі "Шехерезада" (1923), одна з найкращих і найсильніших поезій Драй-Хмари. Мушу навести цю поезію цілістю:

*Стогнала ніч. Вже гострі глиці
проколювали більма дня,
і синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня.*

*Розбурхалася хмар армада, —
а ти, опалена, в огні,
ти, вся любов і вічна зрада,
летіла охляп на коні.*

*Під копитом тріщали ребра,
впинались очі в образи, —
а ти розпліскувала цebra
передсвітання грози.*

*Із бур, о молода гонице,
ти пролила своє дання —
і світом гомін і стрілиці
дзвінкокопитого коня.*

Що поет хотів у цьому вірші сказати? У першому вірші циклу (що має їх чотири) Шехерезада обіцяє поетові розказати "тисячу казок", отже, вона не може бути героїнею поезії ч. II. Цю поезію можна тлумачити різно, але не забуваймо, що час її створення був дуже близький до недавніх і ще дуже свіжих подій, що сколихнули Україною в роки визвольної боротьби. Чи не відбилось це на цій поезії? З певністю не можна сказати, що так, і однаково, що ні. Пригляньмося до поетичних образів поета:

Час — перед світанком, гострі глиці (променів) проколюють більма дня — роки чорної неволі і ворожої навали. Що це за синьо-золоті грімниці? Чи це не алюзія до барв нашого національного прапору? Пригадується, що Рильського пізніше була критика за те, що він в одній поезії згадав блакитне небо над жовтими житами. Відгулень-кінь — це домашній, освоєний кінь, що втік і "гуляє" вільно по степах. Чи Україна не відбилася від освоєного імперського стада і не почала "гуляти" вільно? В другій строфі виступає незнана "ти". Хто вона, та безіменниця? Україна? Револуція? Ця строфа дає враження, що вона нав'язана до відомої поеми В. Гюґо про Мазепу: в Гюґо "океани хмар", у нашого поета — "хмар армада", і тут і там морський образ. У Гюґо Мазепа гонить степами, прив'язаний до коня, без сідла (отже, охляп), у

Драй-Хмари неznана "ти", що є любов'ю (до України?) і зрадою (до її узурпаторів?), гонить також охляп на коні. У третій строфі "ти" приносить передсвітанкові бурі-грози, в четвертій — вона, врешті, ідентифікована як "гониця". Хто вона? Здається, можна безпомилково сказати: — революція, а, в перспективі сказаного вище: — національна революція. В цій строфі ми натрапляємо на нову логіку: що воно може значити "із бур... ти пролила своє дання"? Думаю, що ніяк не можна розуміти цього місця як "серед бур", тільки: "своє дання (складене) з бур", чи то просто: молода гониця пролила своє дання — бурі. Логічно у зв'язку з попередньою строфою, де "ти" принесла грози, які й стали її данням-дарунком.

Кінець поезії завертає до згаданого в першій строфі вільного коня, дзвін копит якого гомонить по світу. Треба знати й відчути дух тих років; хто до цього здібний, тому поетові образи не будуть такі загадкові. Погодімся з Арістотелем, що фантазія є душею поезії.

Перекласти цю поезію була справжня штука, і авторка, з допомогою Рене Шеналь, виконала це завдання тільки половинно. Тут треба зважити, що ні Шеналь, ні інші поети, зв'язані з книжкою Оксани Ашер, української мови не знають і здані на т. зв. підрядний переклад, який вони намагаються зримізувати згідно з вимогами французького віршування. Не диво, що під час перекладу образів вони, ті образи, частинно втратили свою автентичність. Наприклад, "більма дня" передано як "сліпий день". Образ неповноцінний, бо більмо можна проколоти і лікувати, а сліпого ока ні. Розумію труднощі в перекладі, де передача більма як cataracte дає образ двозначний, бо це слово значить теж "водоспад", і, можливо, медичний термін таке був би кращий. "Розбурхалася хмар армада" — образ ніби ясний і простий, але як його перекласти? В перекладі маємо *L'armada des nuages s'est dispersee* (розсипалася). Французькою мовою "розбурхане море" буде *la mer dechainee*, але тут це дієслово викликало б непорозуміння, бо *dechainee* має теж значення "зірватися з прив'язі, з ланцюгів", отже, вийшов би образ армади хмар, яка зірвала якорі, — (образ гарний, але не Драй-Хмарин. "Розпліскувала цебра" — французькою мовою передати важко, перекладено як "ти розкидала смерчі". Як і попереднє "розбурхалася", так і "розпліскувала" належить до того типу дієслів, що доводять до розпуки французького перекладача. Дієслівні приrostки типу роз-, від-, по-, над-, під-, які українській мові дають змогу висловитися з максимальною точністю, французький перекладач часто змушений передавати багатьма словами. Отак відомий бельгійський візантолог Анрі Греґуар, перекладаючи французькою мовою *Слово о полку Ігореві*, мусів ужити цілої

арматури слів, щоб у заклик до кн. Всеволода перекласти "ти можеш Волгу веслами розкропити". "Розкропити" передав він як "розприскати і назад спустити дощем крапельинок". Довге, але бодай точно.

У четвертому вірші ми приходимо до "молодої гониці". Як її перекласти, коли ми навіть не знаємо, що вона означає? Я вияснив її як персоніфікацію революції. Переклад подає *jeune femme passionnée* (молода пристрасна жінка). Але що вона тут робить? Звідки вона могла взятися? "Гониця" — жіноча відміна слова "гонець", пряий французький переклад буде *courseuse* — жінка, що бере участь у змаганнях бігу, отже, термін спортовий; у французькій мові це слово має ще й інше значення — "жінка легких звичаїв". Інше слово — "вершниця" — дасть *cavalière*, тут мало поетичне, і, мабуть, найкраще було б *messagère* — вістунка, посланиця. Не беруся подавати остаточної розв'язки, проте думаю, що "молода пристрасна жінка" не в стилі цієї поезії. Не дивуюся, що ні авторка книжки, ні її французькі дорадники не видумали нічого кращого.

Таких перекладних "гудзів" у книжці чимало. Не зважаючи на те, що переклади поезій Драй-Хмари у своїй цілості дають близьке уявлення про його поетичний світ, читач, який знає обидві мови і може порівнювати, вимагатиме адекватности перекладу. Він вкаже на неправильне зрозуміння деяких слів, наприклад, "рам'я" перекладене як "багата одежа", тоді як це навпаки — одежа убога, і поет, пишучи про те, що ніч "вдягає жалобне рам'я", творить образ незвичайної краси і сили. Інша проблема: в перекладі дуже часто слово "туга" або "смуток" передано як *douleur*, що є радше окресленням фізичного, як душевного болю; для цього є слово *tristesse*. "Співає струмисько життя" перекладено *chante le rayon de la vie* — "співає промінь життя", тоді як поет ужив тут радше образу струму води (*torrent*), бо промінь співати не може.

Далі, є ще нюанси подібних одне до одного слів. У цитаті з сонета "Клясики" М. Зерова, в рядку "Ясна, дзвінка закінченість сонета", два останні слова передано як "*la chute du sonnet*". — *Chute* дослівно означає "упадок", але в поезії має значення кінцевої думки, що завершує якусь поезію. Тим часом, зеровська "закінченість" не є "закінченням", а має значення "довершеність" сонета. Отже, тут треба було вжити слова *perfection*.

Ці мої зауваження не значать, що я конче хочу сперечатися і зумисне вишукую такі місця. Я хотів передусім показати труднощі перекладання таких складних поетів, як Драй-Хмара чи Зеров. Між перекладами є речі виконані бездоганно, я вже згадував "Лебедів" у перекладі Ш. Вільдрака, сюди треба зарахувати й переклади Христіяна Бернара "Друге народження" і "І знов

обвугленими сірниками". Повністю перекладені поезії (крім згаданих): "Я світ увесь сприймаю оком", "Бреду обніжками й житами", "Вікторія Регія" і великі фрагменти з поеми "Поворот" та багато всяких уривків, ужитих для ілюстрації поодиноких розділів книжки.

Праця Оксани Ашер — солідне літературознавче дослідження, озброєне широкою бібліографією, що стосується самого поета і його доби й сучасників. І добре сталося, що цю працю випустило саме видавництво університетське, бо книжка дає добрий розклад матеріалу і зразок вичерпного його опрацювання. Зокрема, ця праця має всі шанси увійти в історію українсько-французьких літературних зв'язків і стати зав'язком інших подібного типу опрацювань. Канадська гуманістична рада, допомагаючи видати цю працю, слушно відзначила її вселюдську вартість. Як добре, що українські автори виходять з такими працями на світовий форум!

ЛИСТ З МАЛЯГИ ПРО СОНЦЕ, ПОМАРАНЧІ ТА ІНШЕ...

Ліда Палій

Дорогий Олександрє!

Коли, розпрощавшись з Тобою, повернулася сьогодні рано з летовища, стали мені сльози в очах. Може, було сумно, що щойно весна, а в ріці немає вже води, що мости напнулися даремно над руслом порослим травою, а може тому, що похмурий день...

Тепер пишу в своїй кімнаті в готелі. Небо ще далі сіре, тільки за вікном жовтогарячі сонечка на помаранчових деревах нагадують мені про нашу помаранчами осипану мандрівку.

Висилаю цього листа замість фотографій. Пишу, поки вітри часу не розвіяли спогадів.

Пам'ятаєш, як ми зустрілися вперше в Танжері на палубі "Одіссеї"? Ми обоє шукали нових доріг на Середземному морі та нових пристаней. Тоді Ти запропонував поїхати вглиб Марокко, у гори Атляс. Я погодилася, бо в Тебе розумні сині очі й я хотіла бути з Тобою.

У підніжжі гір яріла весна, зеленіли збіжжя, розтулювалися листяні долоні фігових дерев, цвіла жовта тернина. Тут і там воли, запряжені в дивовижне ярмо, тягли доісторичні дерев'яні плуги, оминаючи валуни каміння. Ми їхали в глибоке минуле.

Гори донедавна ще непрохідні, ставали шораз вищі та вищі. За них зачіпалися хмари, на верхах ряхтів сніг.

Чи пригадуєш, що під навислими скелями в Шауен був цього дня ярмарок і з околиці посходилися бербери? Чоловіки стояли, мов суворі ченці, у довгих брунатних або смугастих вовняних каптанах з каптурами, натягненими на білі турбани. Жінки одягнені були в багатобарвні блюзки в кілька верстов, у спідниці в червоні смуги, надіті на грубезні пояси, мабуть на те, щоб не бути спокусливими. Голови в них були накриті лантухами, зв'язаними на плечах. У жінок напрочуд гарні лица, хоча деколи татуйовані на бороді й на чолі. Кажуть, що берберки були улюбленицями гаремів північної Африки. Коли Ти зближався, жінки розчепіреними пальцями затулювали обличчя. Пам'ятаєш? Мішанки Тебе не боялися, у них безформні довгі каптани одного кольору і трикутник хустки, зав'язаний нижче очей.

Я пірнула в натовп, у цю імпресіоністичну картину повну руху, живих кольорів, цятки і штрихів. Пробиралася між верблюдами, мулами і людьми. Ходила повз розложений на землі й на при-

лавках крам, повз городину і помаранчі, що їх важили на старосвітських тяжезних вагах. Гладила біле козеня на руках у старого бербера, а він поблажливо всміхався. Була вже втомлена, і враження були дуже загострені. Хотілося все відчутти, усе запам'ятати. Коли ми з Тобою знову зустрілися, я тремтіла від надміру пережитого.

Намагалася заспокоїтися в малому ресторані на майдані Гуссана II в Тетуан. Ми їли свіжий хліб і пили червоне вино, а Ти тоді рецитував Омара Хайяма:

"...дзбан вина,
буханець хліба
і ти..."

Як у відповідь, на мінареті відозвався муедзин і закликав до третьої молитви дня. Для мене це була симфонія всіх здатностей сприймання.

Міський базар — "сук" у Тетуан пах ладаном. Не було вже тут ні мулів, ні курей, а тільки ніжні косметики: урни олійків із жасмину, троянд, чи помаранчевого цвіту; торби з дивовижними порошками: зеленою генною, вугіллям для підмальовування очей і брів... У мішках я перебирала жменями коралі "міплефйорі", виготовлені із скла ще староримською технікою. Купці питали Тебе: "C'est ta femme?" Is she your woman?" У арабів я була Твоєю власністю, якій треба купити запашні олійки й вугілля для брів.

Ми зайшли до чайної. Тужно грали арабські музики: малі гітари, флейти, тамбурини. Ми пили м'ятовий чай, напівлежачи на отомані з пухкими подушками. А коли перед нами, балянсуючи свічник на голові, закрутився гарний хлопчина в жіночому танці живота, Ти заявив, що не можеш більш стерпіти такої декадентности, і ми вийшли, кинувши кілька монет у тамбурин з брязкальцями.

У поворотній дорозі до Танжеру по лівому боці автобуса зайшло сонце. У ставках і річках, ще не висохлих, було жовте небо. Віяло страшною самотністю і тільки тут і там на верхах пагорбів стояли непорушні силуети пастухів і їхніх овець. Мені хотілося співати протяжну степову пісню. Тепер, коли Тебе краше знаю, я певна, що Ти зрозумів би мій настрій.

У пристані по півночі під чорним корпусом корабля блимав ще малий світлячок. Упертий продавець вимахував ручною ліхтарнею, присвічував свій крам, прихвалював його, закликався, що його ціни низькі, що як віруючий мусулманин нікого не обдурить. А Ти підсміхався, коли я виторгувала намисто із скляної мозаїки за пів ціни.

Не судилося бачити "Гераклових стовпів", повз Гібральтар переплили ми вже вдруге ніччю.

Коротко перебували в Мелії в еспанському Марокко. Там було

сіре небо й сірі кам'яні мури старого міста й фортеці, що йшла по коліна в море. Була неділя, на вулицях не було людей, тільки інколи потайки мусулманські купці зятагали нас попід напіввідкриті штори в крамниці і знову їх за нами засували. Внутрі було тьмяно, мені було моторошно і я держалася Тебе за рукав. Ми нічого не купили, але довго й завзято торгувалися.

У вузьких завулках дув вітер, торгав обдертими побляклими плякатами на мурах, скрипіли на ланцюгах ліхтарі. В затоці коливалися ліси щоглів, тулилися один до одного рибацькі човни. Хлопчина, що намагався продати мавпку, нагадував далекі моря. Від усього віяла туга й смуток, і цей смуток залишився ще з нами два дні на морі. Невидима рука намальовала все сірими кольорами: і корабель, і воду, і небо. Здавалося, сонце вже ніколи не покажеться, здавалося не буде тепла. Час тягнувся. Ми сиділи на чердаку, загорталися в коци, а вітер куйовдив нам волосся, свистав десь у канатах. Ми говорили, плянували, сперечалися. Видавалося, що ми на великій гойдалці, обрій то піднімався, то опадав. Моряки чомусь поралися коло рятункових човнів, а пасажери в більшості не виходили із своїх кабін.

Вітер орав море срібним плугом, розгортав борозни. Вода пінилася, окрилилась і знімалася білими мевами над кораблем.

На далекому березі Альжіру бовваніли гори. Я уболівала над диким канарком, що втомлений, і ослаблений, забився до нас на палубу.

У Тунісі нам ще коливалась земля під ногами. Вітер не вшухав, доносив вологість дощових крапель, то знову викочував сонце, мів піском у очі. Жінки закутані в довгі полотна, мов білі голуби, боролися з вітром, держали поли, затулювали обличчя.

При державному будинку стояла почесна сторожа, одягнута в червоні шаравари, червоні вишивані камізельки, довгі білі пелярини і білі турбани. В руках золочені криві шаблі. Все наче б з голлівудського фільму про боротьбу арабів з Чужинецьким легіоном. Ти дрович мене, що один з вартових — той, що всміхався до мене, — обов'язково вскочить на білого коня й забере мене до свого шатра в пустині.

У Тунісі ми пішли знову в тісні вулички міського базару. Ми милувалися людьми, галасом, запахами. Там, де не було склепіння, сонце просвічувало крізь листву і брезенти, творило дивні взори на дорозі, на стінах. Вітер термосив завішеними коло крамниць різнобарвними каптанами, килимчиками, шкіряними торбинками. Ми оглядали примітивні малюнки на склі, як теж "рожі пустині" — червоне каміння, яке пісок вирізьбив у форми квітів. Я примірювала старий берберський нашійник з важкого срібла, янтару і з рукою Фатіми. Десь коло мосяжних пістолів і кинджалів я Тебе втратила з очей. Воно цікаво і страшно роз-

губитися в натовпі арабського "суку". До мене простягалися смагли руки, мене манили в крамнички, навіть хлопці-підлітки говорили мені компліменти, а все на те, щоб я купувала їхній крам.

Коли ми знову зустрілися в Казбаг, Ти ніс клітку на птахи з оздобними викрутасами, мальовану білими і синіми кольорами. Ти плянував посадити в ній квіти. Тоді теж Ти подарував мені прісну паляницю і помаранчі з листям і прив'ялим білим цвітом.

Я раділа, коли на місці старої Картагени Ти наломив мені жмут лагідно пахучої, пухнастої мімози. Квіти були такі ніжні, що я боялася на них дихати. Згодом вони стояли в мене в кабіні на ілюмінаторі, і тепер, коли пишу цього листа, вони ще далі передо мною. Довге листя покорчилося, кульочки змаліли, але осталися золотими.

З фенікійської Картагени не залишилося каменя на камені, тільки надгробники первородних дітей, жертвуваних богам. В опустілих руїнах пізнішого римського міста, у полі диких маків і ще якихось жовтих квіток стирчали колони без капітелів, без-голови статуї, видніли рештки мозаїк з аморами. Ген за квітучими кактусами синіло море, а на березі виблискувалися до сонця, мов кості давно загиблого звіра, руїни лазні. Хотілось порпатися в землі, шукати скарбів...

Мені подобалася назва містечка Сіді бу Саїд, і ми туди поїхали. Здалеку вже було видно, як на узбіччі гори випромінювали світло білі дімки між чорними кипарисами. Коло позолоченої сонцем міської брами тулилися квітучі дактилеві пальми. Хтось бив монотонно в бубон. У дімках були розмальовані синім кольором двері, ковані великими цвяхами, так же розмальовані балькони, віконниці і ґрати у вікнах. При кінці вулиці каварня з типовою арабською аркою над дверима, в чорні і білі смуги. Усередині замість крісел нари покриті веретами. З насолодою ми пили чорну каву й їли жарені в товщі бублики. Через заґратовані вікна було видно вулиці, що розпливалися в золотому пилку заходячого сонця.

Уночі на морі був шторм. Пам'ятаєш, які ми були сердиті, що капітан рішився залишити наш корабель на ніч у затишній туніській затоці, а нам хотілося знати, як воно пливеться в штормі на дев'ять балів.

Коли море заспокоїлося, розбринілося сонце, "Одіссея" поплила на північ. Корабель сяв. Небо, море і лежанки на палубі дістали знову свої соковиті кольори. Хотілося вивісити всі прапори світу на щоглі. Над нами ширяли тихі меві із золотими беріжками. Моряки білили бар'єри і борти. Сонце приємно пригрівало, і Ти засмаг, як циганчук.

Чи пригадуєш, ми вихилялися понад борт на прові, щоб дивитися, як граються дельфіни? Вони вискакували з води, ви-

блискували срібними боками і плили навперегін з кораблем. Ми сміялися, як діти.

Незабаром призахідне сонце почало пересипати тисячами розжеврілих іскорок, розгортати їх в одну широку дорогу. Нас хвилювало роздолля. Яновський, співець моря моєї батьківщини, колись писав: "Перед морем завше себе почуваєш ніби винуватим, за те, що мало живеш. За те, що малий такий..." Нам хотілося багато жити....

Уночі з темноти приплили до нас світла Неаполю.

По дорозі до Помпеїв вітали нас знову помаранчі, завішені вінцями на кіосках.

До старого міста ввійшли ми оброслою плющем Морською брамою. А над руїнами, куди не глянеш, виднів Везувій, блакитний, спокійний, наче б нічого не мав на сумлінні.

Ми йшли вулицею Достатку, заглядали до кожного будинку, милувалися фресками й мозаїками, де пересувалися жінки з гірляндами, метушилися амори, ганялися леви за биками. Переважав пристрасний темночервоний колір.

Ми намагалися відтворити в уяві життя з-перед 2000 років: атріум, кубікуля-спальні, а далі город, у нім хаші, квіти, статуї... Місто розкошей, місто малого фавна, що грає на сопілці...

Заглядали до крамниць, до пекарні, до лазні, до дому розпусти. На дорогах, викладених кам'яними плитами, колісниці виїздили рівці. Ми були самі, ми могли заплющити очі й слухати тупіт коней, гуркіт коліс, вигуки візників.

Із сходів театру був вид на Молочні гори й на чорні парасолі сосон на їхньому тлі. Ти пояснював, що грецькі й римські театри завжди мали гарний вид. Ти побіг на просценіюм і рецитиував щось із Сенеки. Було чути кожне слово і я, Твоя одинока слухачка, нагородила Тебе оплесками.

Із Салерно до Сурренто наше наймане авто держалося узбіччя гір мов жучок. Над нами були непрохідні скелі. Нижче на узбіччях зеленіли цитринові гаї нацятковані спілими овочами. Тут Гете колись писав: "Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?"

За кожним закрутом, над кожною затокою мальовниче село. Дімки приліплені до скель, розсипані пастелеві прямокутнички: жовті, цеглясті, бронзові, рожеві, кремові. Кожна оселя інакша, кожна краща попередньої. Тисяча і один закрут, тисяча і одна казка неперевершеної краси.

А ген унизу гладінь лазурового, ласкавого моря із білою мережкою при березі.

В Амальфі Ти вибрав ресторан з вікнами на море. Здавалося, що ми знову на кораблі й ми марили під звуки гітар.

Коли ми минули Сурренто, заходило вже сонце за Ісхією і Капрі. Про це написано вже багато банальних пісень і віршів, тож,

прости, що й я про це ще згадую. Сонце залишилося було чітке, округле й не губилося в призахіднім тумані, не сплюшувалося, як над іншими морями. Застелило собі спершу помаранчовий хідничок по воді і спускалося все нижче і нижче. У Кастельмаре били дзвони на вечірню. Сонце стало бордове й тільки необачна хмаринка перекреслила його чорним штрихом. День кінчався...

Пробач, що, коли ми плили далі повз береги Італії, я уникала Тебе. Мені хотілося бути самій, продумати все побачене. Враження з Риму накопичилися і скрутилися в хаотичний клубок кольорів, звуків. Розмотати його й досі не вдалося. З'являлися дідусі, що сиділи, схилившись на свої палиці під базилікою св. Петра. За ними шуміли прочани, шелестіли водограї. В церкві туристи не давали помолитися.

Пригадую теж, що я ревнувала за симпатичну німочку-гіда, з якою Ти весело фліртував. Чому якраз за неї, не знаю...

Я відчувала, що Ти став дзеркалом, в якому я бачу себе такою, якою я справді є: сантиментальною і не зовсім такою сильною, як хотіла б бути.

І тоді на кораблі я ходила по безлюднім чердаку, загорнена в шаль. Впала мряка, не стало ні неба ні моря, корабель був завішений у сонцем насиченім тумані. А може це не був туман, а золотий пилок набережних квітів?

На містку, під іконою грецького патрона моряків св. Миколи стояв капітан і напружено дивився перед себе в бінокль. Коло нього стерновий не знімав рук із стерна. Наша сирена нервово перетинала туман, що все густішав і вже клубочився по нижній палубі. Було хвилююче і дрібку моторошно.

Пригадуєш, як наш корабель ранком закинув якора коло Канн? До пристані плили ми човном повз пребагаті яхти. І місто променіло багатством. елегантні крамниці з найновішими фасонами одягу, із квітами, овочами в цукрі, що нагадували мені дитинство.

Уздовж променади, над берегом старі шикарні готелі. Ми пили каву й їли круасон на терасі, а море разило в очі. Кругом нас були порожні крісла, туристичний сезон ще не почався. На пляжах парасолі чекали літа. Ми не хотіли голосно говорити й розбити дзбан тиші, було чути, як пересипається пісок у старосвітським невидимім годиннику.

Тоді помалу почали виходити елегантні тубільці й проходжуватися з собачками по променаді під безлистими, лапатими платанами. Кора дерев була у плями пастилевих відтінів і кортіло її здряпувати й шукати дальших кольорів.

Пам'ятаєш, як Ти знайшов малий ресторанчик, в якому ми вечеряли, а кельнер писав замовлення на паперовій скатерті, щоб потому видерти з неї рахунок?

За вікном сутеніло, розпливалися контури гарного будинку з пальмами і бугенвією в городі. Хтось грав на скрипці в одній з кімнат, і Ти пропонував, щоб ми замешкали там і залишилися в цім домі назавжди. І нам було знову весело.

Останнім нічним поїздом ми поїхали до Монте-Карльо. Вагон був другої класи і засмічений, поїзд ставав на кожній зупинці, у Ніцці довелося несподівано пересідати. Зате ген унизу за відкритим вікном над затоками розсипалися в море світла Кот Азур.

Ми були розчаровані, що в Монако ніхто не хотів бачити наших документів, що станція маленька, ледве освітлена, що не було ніде ні живої душі. По півночі ми піднімалися по безлюдних вулицях угору. В касині пропала остаточно вся романтична авреоля. Не було тут пишно одягнених жінок, не було перел ні брилянтів, не було екзотичних східних потентатів. У великих залах, викладених мармуром, оздоблених величезними дзеркалами і канделябрами, сиділо кілька сірих людей і панувала резигнація і фаталізм. Ти не грав тут у ролетку, як у нас на кораблі.

Я теж воліла атмосферу в касині у трюмі нашого корабля. Там гарна дівчина-круп'є з обличчям, що не показувало жадних емоцій, зручно роздавала карти до "21" і попивала при тім шампанське. Ти завжди вигравав, як я була коло Тебе. В півсутінках і цигарковому диму крутилися, пасажири й офіцери. Лопали автомати, а час від часу вилітали з них з дзенькотом монети. Грачі були напружені, атмосфера наелектризована, я клала Тобі руки на плече, а Ти ще більше вигравав і не хотів мене відпустити.

Чи пригадуєш, що на капітанській вечірці з коктейлем, я єдина з пасажирок мала троянду, припнату до сукенки? Ти вкрав її для мене із стола в їдальні. Грала оркестра, ми танцювали, а борт то несподівано з'являвся нам під ногами, то знову падав у безвість.

Пам'ятаєш, як на острові Майорка в місті Пальма ми ходили вулицями до втоми? Вікна домів були оздоблені засохлим пальмовим віттям з квітної неділі, кожне більш штудерно плетене від попереднього. Ми оглядали холодну готичну катедру, заходили в охайні подвір'я кам'яниць, де росли квіти і пальми. У крамницях ми оглядали старі металеві вироби, тканини й кераміку. Я кілька разів верталася до вітрини з прегарно розмальованим віялом.

Опівдні сиділи ми в парку під аркадами арабської палати Альмудейна. Над нами капала густим цвітом гліцинія. Кितिці на кінцях темнофіолетні, а що більш квіти розтулені, то колір блідшав. Сонце торкало наші голови й плечі просвічувало через переспілі пелюстки червоних тюльпанів і вони горіли. Було приємно, тепло. Ми їли помаранчі, по руках стівав пахучий сік.

У вузьких завулках старого міста під дверима домів сиділи жінки сумнівної репутації. Із таверн доносилися звуки циганських

фляменко. Мені кортіло йти досередини, але Ти віраджував. Тож я стояла під дверима і, обпершись об мур, заплющувала очі і слухала, слухала...

Коли скінчилася сієста, вулицями ринула юрба людей. Ми присіли до столика при міській брамі, наливали холодну санґрію з великого дзбана. Сонце кидало вже довгі тіні. Ми відчували глибше ритм життя, нам усі люди були милі. Ми були щасливі, що були там, що були разом.

Вечором в ресторані пахло жареною рибою, ми сиділи оточені старими плякатами із битв биків. Туристів не було. Ти замовив паєлу й оливки, що смакували Еспанією.

Згодом уже на еспанському суходолі ми їхали елґреківським краєвидом до Андалюзії. Яскравозелене полугір'я, по якому гонили соняшні плями було приліплене до неба, повного гранатових заклубочених хмар.

У Гранаді на пагорбі палац Альгамбра. При вході дошкульні циганки намагалися продати кастанети й золоті мантії. В середині криниці, водограї, вимріяні мешканцями пустині. В зеленій воді басейнів віддзеркалювалися аркади. Легенькі стіни кольору меду мережані арабесками, ніжне склепіння павутинками. На подвір'ї чотирьох жінок султана пах мірт. А далі кам'яні леви випльовували воду на чотири сторони світу. Вода дзвеніла. В інших затінених городах пахло вологістю. У лазні світло падало крізь отвори в стелі і творило веселки. Тут колись танцювали молоденькі одаліски, а на галеріях грали осліплені музиканти.

З вікон був вид на місто й на гори з печерами, в яких ще сьогодні живуть цигани поселені Ізабеллою. В одній з оборонних веж кімната, в якій королева виряджала Колюмба. В музеї золота шкатулка, яку вона продала, щоб здобути гроші на шукання нового шляху до Індії. Тебе це все особливо зворушувало.

В саду Хенераліфе ми пірнули в струм духмяних ароматів, жасмину, олеандру, мірту й гліцинії. Ти тер лаврове листя й давав мені нюхати, як колись грецький моряк на Корфу. Маєстатично стояли чорні кипариси, рясніли овочі на помаранчових деревах. Над нами сніжні верхи Сієрра-Невада блистіли пом'ятою станьйолею. Помаранчі і сніг...

Ще вчора в Твоїй кабіні тут у пристані ми допивали пляшку млосно-солодкої "Тії Марії". За ілюмінатором хвильоріз перетинав дві синяви: небо і море. Падали сутінки, тільки морська ліхтарня біліла і глипала в дзеркало води.

Коли зовсім стемніло, ми зійшли з корабля. Звуки оркестри в сальоні віддалялися, ставали приглушені, а тоді перемилювалися в пульсування серця ночі.

Над вуличними ліхтарнями вибухало золотими фоєрверками віття пальм. Ми йшли в завулки й скверики з фонтанами, де старі

доми теж були освітлені з низу лампами, а їхні вищі поверхи губилися в чорноті.

Ми спочивали в каварні під відкритим небом. Було тепло, пахли акації, ми держалися за руки і вперше не говорили.

Тепер я бачу крізь мое вікно пристань у кінці алеї. Там, де стояв наш корабель, порожнє місце. "Одіссея" відплила до Касаблянки.

Я вдячна Тобі, що Ти був, що Ти тепер є десь там далеко...

Твоя

Марія.

ПРОВОДЖАЮЧИ ІВАНА БАГРЯНОГО

Микола Шлемкевич

Машинопис надрукованого нижче слова сл. п. Миколи Шлемкевича, філософа, публіциста й редактора Листів до приятелів, зберігся в його архіві, впорядкованому зятем Покійного Романом Савицьким, мол. Промова не має дати й була виголошена на вечорі на пошану Івана Багряного з нагоди його відвідин у США. — Редакція.

"Тільки те, що вже померло — вічно твоє"... Ці слова Ібсенового Бранда могла б узяти собі за мотто кожна наукова праця. Тільки те, що вже готове, вирішене, завершене, піддане вічному поворотові одного і того самого, як кружляння небесних світил чи падіння каменя, тільки те дається точно означити ясними й виразними поняттями та схопити законом. Зате і ті поняття і ті закони часто такі безсилі, коли йдеться про життя, його кипучі вогнища, зокрема про людську душу, та й ще душу творчого письменника. Тоді користуємось тим, що Берґсон називав рухомими, пливкими, мінливими поняттями. Є своєрідна *contradictio in adjecto* в цих окресленнях, але саме так описує він свою інтуїтивну методу. Таким чином уже сам предмет підказує нам суб'єктивний підхід до нього. Цей суб'єктивний підхід проказується ще й ситуацією. Бож зібralися ми тут не на те, щоб у спокійному академічному семінарі аналізувати творчість Івана Багряного, але щоб попрощати його на далеку, за нашими щирими бажаннями, щасливу дорогу і на скоре побачення. Тому прохаю приймати мої слова як вираз особистих вражень і думок без ніякої претенсії на об'єктивну, загальноважливу цінність. Вони всі могли б мати написом те, що стоїть у заголовку відомої збірки імпресіоністичних новель *Як я це бачу*.

Кожен мистецький твір презентується нам кількома поверхнями, площинами, верствами. Ось перед нами, припустім, книжка Багряного *Буйний вітер*. Перша його презентація — це технічний витвір мистецьки оформлений. Та ця верства майже незалежна або тільки мало залежна від письменника, тому на неї не звертатимемо далі уваги. Книжка Багряного далі є словом, збором слів, речень, періодів. Це перша верства створена мистцем. І кожна аналіза твору мусить зупинятись на цій верстві, одначе, це була б поверхова й однобока аналіза, коли б вона хотіла заспокоїтись цим. Бож слово в мистецькому творі не є ціллю, але засобом, не метою, але дорогою. Словом користуємось в розмові,

словом орудує наука. В науці від слова вимагаємо блідости, вимагаємо, щоб воно було по можливості позбавлене почувальних резонансів. Тоді воно найкраще репрезентує, означає бліді схеми абстрактних понять. У літературному творі навпаки. Від слова вимагаємо по можливості якнайбільшої наглядности. Бож воно тут означає не бліде поняття, але ясний образ, ітаго. Звідси у філософічних естетиках, які займаються питанням про суть мистецтва і мистецької краси, таку роллю відіграє так звана норма наглядности. Звідси й докори Миколи Зерова, скеровані до ученого-поета Івана Франка за те, що він уживає в поезії абстрактних слів, яким тут не місце.

Так від першої верстви слів, словесних оформлень переходимо до другої, до сфери наглядности, до образів, які викликаються тими словами. Але і на цій другій верстві заспокоїтись не можемо. Навіть напрямок, який здавалося б, повинен би тут уже спинитись, а саме натуралізм, який цілком мистецтва вважає докладну передачу предмету, і той устами свого найбільшого речника Золі вимагає, щоб той опис був поданий крізь призму темпераменту, отже і цей напрямок переходить від сфери — що так скажемо — образности, імажинізму, до сфери емоцій, почувань. Інші напрямки тим більше. Звідси знову в тих філософічних естетиках з'являється інша норма, перепоеного почуванням змісту, образу.

На цих трьох сферах мистецький процес кінчається. Він починається зворушенням в душі автора, яке в'яжеться асоціативно чи свідомою волею з відповідними образами. Ті образи передає автор словами на те, щоб у відворотному процесі в душі читача слова породжували образ, а образ почування. Коло замкнуте, естетичний процес закінчений.

Але той процес не з'являється як *deus ex machina*, не породжується партеногенетичним, непорочним зачаттям. Він виростає з того, що можемо назвати фундаментальним світовідчуттям автора, яке породжує в ньому ясні чи темні почування, і відповідно до того ясні чи темні образи та слова. Це те фундаментальне світовідчуття, з якого родяться різні постави до життя і світу, оптимістичні чи песимістичні. Це те основне світовідчуття, яке згодом перетворюється у світогляд і філософію. Це сфера фундаментальної віри, з якої родяться окремі релігійні вірування. І ось наше питання: — яке є те фундаментальне світовідчуття в письменника Багряного, з якого виростають вище названі сфери слів, образів, емоцій?

Щоб дійти до цього, поставмо той світ Івана Багряного на полі світоглядових напружень, що мали місце в часі, коли розвивався, дозрівав, оформлювався письменник Іван Багрянний. Як я це бачу, тими світоглядовими антитезами були зразу антитеза

раціоналізму й іраціоналізму, і потім споріднена з нею антитеза екзистенціалізму і нових, безіменних ще шукань, які залишають усе найцінніше з екзистенціалізму, передусім його відречення від неплідних, як черниці, сказав би Бекен з Веруляму, філософічних абстракцій і перехід до людських проблем, отже які залишають те цінне екзистенціалізму, шукають виходу з його песимістичних темряв, у яких рости і розвиватись життю тяжко.

Хтось може зауважити: — а де ж антитеза, в якій мусів виховуватись Іван Багрянний? Де антитеза ідеалізму й матеріалізму? Мені здається, що вона для нашого століття вже передавнена. Ще в минулому столітті, навіть у другій його половині, яка з світоглядного боку носить виразні знаки епігонства, антитеза природничого матеріалістичного монізму і позитивізму, з одної сторони, і новокантіанського ідеалізму, з другої — були живими антитезами. Але вже на початку нашого століття суперечності почали стихати, появляються посередні ланки. Коли ж названі напрямки знайшлися в обличчі сильного противника іраціоналізму Ніцше чи Бергсона, вони пізнали свою спорідненість, свій раціоналізм, і одностайно виступають уже проти новості. Це в духовій сфері відбулося те, що сьогодні відбувається в сфері міжнародної політики. Історія Середньої й Західньої Європи це історія німецько-французьких зударів, війн. Аж ось тепер, знайшовшись віч-на-віч із новим могутнім противником, Радянським Союзом, який кинув свою зловіщу тінь на всю Європу, франція й Німеччина знаходять свої спільності і стають добрими приятелями й союзниками проти нової сили.

Щоправда, сучасний мислитель Рассел зауважує, що все ж сьогодні найбільш поширеною філософією є томізм. Він міг би з такою ж слушністю сказати, що може ще більш поширеною філософією є марксизм. Отже знову ідеалізм і матеріалізм. Але обидві філософії завдячують своє поширення організаціям, які стоять у їх розпорядженні, католицькій церковній організації з її шкільною мережею, і комуністичній партії з її імперією. Це не є світогляди авангарду, духової еліти, не світогляди живого духового верстату, в якому виковується духове обличчя будучини.

Отже раціоналізм — іраціоналізм! Що ж це є іраціональне? Коли говоримо про людську душу, то це емоції, це розумом неоформлені ще вольові пориви, все глибоко природне, стихійне. Тоді раціональне це те, що оформлює ту стихію, це, щоб ужити найзагальнішого слова, культура. На тому полі, де на одному краю стоїть чиста стихія, а на другому чиста культура, де місце Івана Багряного? Ясно, що між ними. Бо все, що є чистою стихією, яке б воно було дороге і цінне, як плач матері при нещасті дитини, як бойовий оклик чи переклик кохання, це ще не мистецтво. Так і з другого боку, чиста культура це формалізм, що стоїть на межі

мистецтва чи вкінці графоманство, яке вже поза його межами. Отже, де місце? Котра сторона сильніша в Багряного, до котрої він більше схильний? Ось для прикладу: діє між нами, у вільному світі, такий любий нам поет, Орест-Зеров. Його можна назвати дестильованою культурою. Тому він перейде в історію української літератури передусім як перекладач, а не оригінальний поет. Його сила в першій верстві слова, а стихію, почування, емоції він бере від інших. Це сила і слабкість всіх перекладачів. Світ мистецтва Багряного по протилежній стороні. Його сила в стихійності, в тому з Божої ласки. Це фрагмент, це еманация української стихії. Та стихія неспокійна, рвучка, вона нетерпляча. Не має часу, спішиться. Вона прагне до розряду і не хоче довше зупинитись на образі і його викінченні, на слові і його шліфуванні. Звідси часті нарікання критики на недоліки образу і мовостилю. Сила Багряного не в них, але в стихійності, і вона промовляє до нас і захоплює нас у творах цього письменника. Хто це герої Багряного? Це знову фрагменти стихії: так у *Тигроловах*, так вкінці в *Буйному вітрі*. Хто є Ата, як не голос тієї здавленої, але не вбитої новими законами стихії?!

Багрянний тут не самотній. Антитезу стихії й культури можна простежити в розвитку історії України, але повертаємось до наших днів. В 20-му сторіччі Багрянний має великих попередників. Це ж те саме можна сказати про Володимира Винниченка. Це знову ж стихія, нетерпелива, яка залишає багато з формального боку до бажання, але все ж чарує і займає своєю живістю, живучістю, огнем крові. В 20-их роках маємо знову такий прорив стихії в Миколі Хвильовім. І знову те саме: — сила в несподіваному, з надрів душі піднятому, слабкість у формальній незавершеності.

І в усіх трьох тут саме джерело того, що вони не тільки письменники, але й провідники. Та стихійність промовляє до стихії людей і каже їм озиратись на зосереджені потенції її у Винниченкові, Хвильовому, Багряному...

Ці порівняння дають нам можливість знайти і напрямок, у якому посувається в останні часи розвиток тієї стихії. Винниченко діє перед першою війною. Тоді суспільство стиснуте утвердженнями, довго і здавна устійненими приписами звичаю, традиції, закону. Тоді стихія бунтується проти того порядку культури, скам'янілого порядку. Тому Винниченко залюбки розмальовує бунт природи проти культури, зокрема в своїй еротичній тематиці. Хвильовий діє в 20-их роках, після першого стихійного ще, неусвідомленого прориву іраціоналізму в першій війні і після бунту примітивізму проти культури в більшовицькій революції. Звідси в нього незаконна, гріхозна з погляду комуністичної ортодоксії любов і пошана до неоклясиків. Багрянний діє тоді, коли іраціоналізм уже усвідомлений, оформлений в ідеології чи

націонал-соціалізму чи фашизму, разом із комунізмом роблять *tabula rasa* з культури. Звідси у Багряного, хай неусвідомлена самим автором, інстинктивна, стихійна знову любов і повага до традиційних культурних форм, в яких ішло життя культурних суспільств, до релігійності, до традиційної державності. Він же ж не тільки письменник, але й голова УНРади. Такої постави даремне було б шукати у Винниченка, вона була ще неможлива у Хвильового.

Але, коли придивляємось до того руху стихії, бачимо її здоров'я. Бож стихія й культура в здорових суспільствах не є ворожими антитезами, але антитезами, що їх можна порівняти з антитезами статей, чоловічої й жіночої. Їх взаємини це вічна війна — скаже Ніцше — вічне зближення й віддалення, боротьба і замирення, але остаточне завершення тих взаємин є в щасті повного злиття. Бунт проти "культури", яка своїми закам'янілими формами вбиває життя, стихію, у Винниченка, примирення серця з клясичними формами у Хвильового, прийняття тих форм у Багряного.

Цими міркуваннями ми вже визначили і деякі прикмети стихійності, що її фрагментом вважали ми Багряного. Ще докладніше можна визначити ті прикмети, коли поставимо той світ між нові, названі вище протилежності екзистенціалізму і нових шукань виходу з його понурого світу. Іраціоналізм 20-их років був ясний, життєрадісний. Це, здавалося, впали окуви з життя і воно тепер може свobodно розгортатись у своїм бажанні щастя, розкоші, такому зрозумілому бажанні після війни, після кожної війни, що вимагало зречень і напружень. Знову осередня форма розкошелюбства, еротика, сексуалізм тодішніх столиць Європи має також ясний, що так скажу, невинний характер. Було в цих речах щось із невинности райської до гріхопадіння. Все це таке інакше в порівнянні з еротикою й сексуалізмом, із розкошелюбством після другої війни, із розкошелюбством із розпуки. Коли немає Бога, навіщо нам стримуватись...? Це — витончене французькими літературними сальонами, знане з більшовицької революції "Крой Ванька, Бога нет!". Все це на тлі понурих мислей про покинутість людини, про тривогу, як основу її душі.

Як тут із світом Івана Багряного? Герої Багряного звичайно знаходяться — як це висловимося парадоксально — перманентно в межових ситуаціях. А все ж праматерією їх душі не є безнадійність, тривога, розпач. Навпаки, вони борються, вони вірять в перемогу і навіть досягають її. Тим фундаментальним їх світовідчуттям є довір'я до призначення: — це світ героя *Тигроловів*, це світ Ати. Це не світ наївної, примітивної віри, герої Багряного, як і він сам, переходять, навіть живуть у садах гетсманських. Але до них прилітає янгол з чашею потихи й підбадьорення.

І це світ тих, згадуваних вище нових шукань: — зберегти близину до людини, що її відновив екзистенціалізм, але знайти дорогу до життя, вийти з темряви безнадійності й розпуки. Навіть у такого "екзистенціального" поета як Райнер Марія Рільке шукають і в його останніх творах знаходять натяки на ті шукання. Наше передостаннє слово може було словом горя, але наше останнє хай буде словом краси! В сучасного поета 50-их років Бергенгрюна знаходимо знамениті поетичні вислови тих шукань.

Це так у світі. Для нас важливе те, що таке світовідчуження і така постава до світу — це глибоко українські. Це те глибоке Лесі Українки "контра спем сперо", надіюсь при всіх безнадійностях нинішніх ситуацій. Це те довір'я до буття, яке у відношенні до минулого стає вдячністю, тяглістю, яку бачили ми у героїв Багряного і в його поставі до релігійності і політики, це те, що у відношенні до будучини означає надію. Це та сила української стихії, якої еманациєю й фрагментом є Багрянний, яка в усіх межових ситуаціях, в які так часто в історії була поставлена Україна, витримала і не заломалася, і не пішла в небуття, в ніщо. Це та сила, що шукає своїх форм, нині недосконала і незавершена, як твори Багряного, але яка вперто йде дорогою до того завершення. Тож бажаймо частці тієї сили, письменникові Багряному, щоб, ідучи по тій суто українській дорозі, він зближався до великої мети, щоб коли його нинішні слова є ще словами болю й горя, хай його далекі останні слова будуть словами краси. Бажаймо йому досягти ще завершення в мистецтві!

Я ОБВИНУВАЧУЮ

Василь Стус

Неодноразово я вже звертався до офіційних інстанцій з проханням притягти до судової відповідальності осіб, які здійснюють масову розправу над представниками цілого покоління української інтелігенції. Однак на ці заяви я або взагалі не одержував відповіді, або мені давали прокурорські відписки не по суті справи (мовляв, засуджений правильно, а тому немає підстав для перегляду справи). Ось чому я змушений звернутися до громадськості, повторивши мотиви, що спонукали мене до цього кроку.

1. У мене, як і в багатьох інших, заарештованих у січні 1972 року, а пізніше засуджених, зроблено обшук за провокаційним ордером, підписаним львівським прокурором Малихіним. Підставою для обшуку було названо мою приналежність до т. зв. справи Добоша. Майже всі жертви чергового кагебістського наскоку, у яких робили обшук на тій самій підставі, ніякого відношення ні до Добоша, ні до його "справи" не мали. Я вимагаю притягти до судової відповідальності осіб, які санкціонували ці обшуки і арешти під фальшивими приводами.

Із самого початку слідства кагебісти в розмовах зі мною про справу Добоша навіть не згадували, тому що Добоша я й в очі не бачив ніколи. Суть справи в тому, що сама справа Добоша — це дешева фальшивка; вона була придумана для дискредитації заарештованих перед громадськістю, щоб таким чином на деякий час паралізувати появу прилюдних протестів.

Оскільки справа Добоша з початку й до кінця є вигадкою, я заявляю: українські процеси 1972-73 років велися за аналогією з зфабрикованими процесами 30-их років і провадилися за допомогою тієї таки єжовсько-беріївської методики.

Маштаб фальсифікації свідчить про те, що автором цього душогубного сценарія було керівництво КГБ при Раді Міністрів УРСР, тому я звинувачую його у свідомій фальсифікації з метою приховання справжніх злочинів та прилюдної дискредитації людей, репресованих за їхні переконання.

2. Під час обшуку в мене було вилучене майже все написане за 15-17 років літературної роботи: вірші, критичні статті, прозові твори, переклади. Із творів молодих українських літераторів кагебісти вилучили в мене твори Віктора Кордуна, Миколи Холодного, Ігоря Калинця, Григорія Чубая, деякі твори Симоненка, М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Драча. Жертвами

розбою стали рукописні статті М. Брайчевського, Л. Танюка, І. Дзюби, С. Тельнюка. Були забрані твори українських авторів, які проживають за кордоном — поетичні збірки В. Вовк та Е. Андіївської. Така ж доля зустріла окремі твори Пастернака та Є. Євтушенка, М. Горького та О. Солженіцина, Бердяєва та Карла Маркса, К. Юнга та Ортеги-і-Гассета. Кагебісти довели, що їхніми ворогами є твори письменників та мислителів усього світу.

За це я вимагаю судити їх, як ворогів української культури, ворогів українського народу, ворогів гуманізму, світової культури, ворогів людства.

3. До мого звинувачення включено чимало моїх текстів, у яких ідеться про репресії 20-30-их років та пізніших років, про геноцид українських селян у 1933 році, про знищення української інтелігенції в 30-их роках, про матеріяльні нестатки, що їх зазнавали колгоспники в 30-40-их роках та в окремі періоди наступних десятиріч. Слідство і суд назвали антирадянськими мої заяви про відсутність свободи пересування для сільського населення, позбавленого пашпортів, що я назвав формою закріпачення. Названо антирадянським моє твердження, що період 1961-71 років був десятиріччям такого ж систематичного погіршення умов матеріяльного та духового існування народу, періодом наступу реакції. Названо антирадянським мій вірш "У Мар'їнці стоять кукурудзи", в якому йшлося про відомі факти минулого, коли колгоспникам за роботу практично нічого не платили.

Назвавши згадані тексти антирадянськими, кагебісти тим самим взяли на себе ролю безпосередніх винуватців минулого кривавого періоду та співучасників нещадної державної експлуатації народу. Ставлячи сьогодні такі твердження у провину, засекречуючи відомі факти безприкладних репресій у минулому, кагебісти доводять тим самим свій кривий зв'язок з бандою Єжова і Берії, беруть на себе відповідальність за всі злочини, що їх вчинили їхні попередники минулого десятиріччя.

Я назвав КГБ паразитною, визискуючою і шкідливою організацією, на сумлінні якої мільйони й мільйони розстріляних, закатованих, заморених голодом душ.

4. Мені приписали за вину відсутність у моїй творчості класового підходу, ту обставину, що я непартійний та позапартійний літератор, що я не дотримуюсь принципу комуністичної партійності та принципів соціалістичного реалізму, що я стою на позиції абстрактного гуманізму і що в деяких моїх творах відбилася екзистенційна настроєність (проблематика). Таким чином, злочином вважається вже те, що людина має якісь інші, некомуністичні переконання. Цій людині просто заборонено існувати.

Тому я називаю кагебістів злочинцями, які потоптали найелементарніші людські права.

5. Під час слідства мені не дали жодного юридичного кодексу, що ознайомив би мене з правами обвинуваченого. Такі кодекси я вимагав щоденно до початку суду. Але мені їх не дали. Тоді я відмовився ходити на слідство. Кагебісти погрозили, що водитимуть мене силоміць. Я відмовлявся розмовляти із слідчими — мене кинули до психіатричної лікарні. Більше того: коли у в'язничному коридорі я крикнув, що мене збираються везти до психіатричної лікарні, на мене накинулися з кулаками начальник в'язниці Сапожніков та черговий офіцер. Для того, щоб мене психологічно зломити, з'єднали свої зусилля слідчі та прокурори для нагляду Макаренко, Погорілий, Малий, які несуть усю відповідальність за самосуд, що його чинять у кабінетах слідчих, за порушення елементарних правил ведення слідства. Для мого обвинувачення використали інспірованих кагебістами свідків — Мацкевича, Сідорова, Кислинського, хоча я з самого початку говорив про них, як про кагебістську клієнтуру, до того ще шовіністичного типу.

— Я відразу зрозумів, що Стус націоналіст, тому що він весь час говорив українською мовою, — заявив на очній ставці Сідоров.

З прямою метою обрідання інших заарештованих були використані як "свідки" психічно і морально зломлені З. Франко та Л. Селезенко. Останній заявив на суді, начебто я справив на нього враження справжнього націоналіста. Коли я заперечив це твердження як безпідставне, Селезенко відмовився від нього. Тоді суддя Дишель почав лякати свідка в'язницею. І Селезенко на встояв перед шантажем. Те саме було і з свідком Калиниченком І., у якого в КГБ вимусили фальшиве свідчення стосовно мого вірша, від якого він відмовився на слідстві. Тоді суддя почав обливати його нецензурною лайкою, погрожуючи, що за таку поведінку його виженуть з роботи і позбавлять вченого ступеня.

Під час суду я вимагав відкритого суду — мені відмовили, я відмовився від оборонця, вимагав літературних експертів — і теж марно.

У зв'язку з цим я обвинувачую весь слідчий відділ КГБ, начальника в'язниці Сапожнікова, всю колегію суддів, прокурорів Макаренка, Малого і Погорілого, які чинили цей злочинний самосуд наді мною та моїми товаришами.

6. Я обвинувачую внутрішніх рецензентів КГБ, які писали оцінки на вилучені твори українських літераторів. З них я можу назвати А. Каспрука (Інститут літератури АН УРСР), який рецензував збірку моїх віршів та літературно-критичні статті, А. Ковтуненка (Інститут літератури АН УРСР), автора "відгуку" на збірку *Крик з могил* М. Холодного, авторів колективної рецензії

на книгу І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?* А. Скабу, В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорну (Інститут історії партії), П. Недбайла (доцент кафедри журналістики Львівського університету). Підставою для притягнення їх до судової відповідальності можуть бути наявні в справі їх рецензії з відверто поліційними, кровожерними заявами. Гадаю, що їхня вина в проведенні масових репресій така сама, як і штатних кагебістів. Вони такі самі душогуби, як слідчі і судді.

7. Я обвинувачую кагебістів за фізичні муки, що їх заподіюють українським політв'язням. Так, у 1972 році заподіяли кілька ножових ран В. Морозові. На початку 1975 року важко побили М. Осадчого у камері Потьми. Трохи пізніше це трапилося й з В. Чорноволом, якого шостого дня голодівки силоміць виштовхали на етап, закованого в кайдани і примусили босоніж іти по снігу. Фізичним знущанням піддаються українські жінки-політв'язні — Строката, Шабатура, яких у січні 1975 року кинули до таборової в'язниці на голодний пайок, довівши їх до надзвичайного виснаження. Іншим в'язням вони методично вкорочують життя — холодом й голодом, відсутністю необхідного лікування тощо.

Я обвинувачую кагебістів, які четвертий рік тримають у психіатричних лікарнях українських політв'язнів — М. Плахотнюка, В. Ковчара, В. Рубана, Лупоноса, В. Плюща, Терелю, Красівського та інших. Я називаю КГБ при Раді Міністрів УРСР зловмисною організацією, що здійснила дикі репресії 1972-73 років у небачених за теперішнього часу для СРСР масштабах, завдала непоправної шкоди українському народові та його культурі. Я обвинувачую КГБ як організацію відверто шовіністичну й анти-українську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972-73 років на Україні це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любови до свого народу. Покоління молодого української інтелігенції, що його зробили покірним політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими синами славен народ — і нині, й у віки вічні.

Я певний того, що рано чи пізно КГБ будуть судити — як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатомовній справі її злочинів буде і моя сторінка свідчень-обвинувачень.

1975

Василь Стус,
концтабір "Дубровлаг"

БУДНІ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ

Уклали Борис Пенсон і Вячеслав Чорновіл

Дорогий Друже!

Уже скоро рік, як писав я тобі про наше суворорежимне життя. За цей час тут сталося немало різних подій, таких, які тільки й можливі в одноманітності нашого існування: приниження, кари, протести, голодівки, сумна радість зустрічей з "свіжими силами" і радісний сум розлуки з друзями, що виходять на свободу, живлющий бальзам вісток із вільного світу, що сповнюють надією...

Але весь час переслідує думка: чи вдасться мені, описуючи будні таборового життя, віддати той специфічний мікроклімат неволі, який тисне в'язня щоденно, щогодинно, навіть у відносно спокійні періоди, а, можливо, в такі періоди гнітить ще більше. Тому вирішив писати цього листа з своїм новим союзником — Вячеславом Чорноволом, політв'язнем з України. Може, його журналістичний і таборовий досвід допоможе бодай якоюсь мірою передати непередаване.

Його доля — типова для "крамольного" українського інтелігента, одначе попрошу Вячеслава самого відрекомендуватися тобі.

ЧОРНОВІЛ:

Мені 37 років. У 1960 році закінчив Київський університет. Потім шість років працював у Києві й у Львові в пресі, на радіо і в телевізії, деякий час на комсомольській роботі. Виступав також як літературний критик, завершував кандидатську дисертацію з історії української літератури. Але з 1965 року потрапив у сферу "зацікавлень" органів КГБ. Зв'язане це з поживленням на початку 60-их років українського літературно-громадського життя і з моєю участю в ряді опозиційних виступів, особливо в кампанії з приводу першої хвилі політичних арештів на Україні в 1965 році. На матеріялі цих арештів і судів я виготував дві збірки документів *Правосуддя чи рецидиви терору* (1966) і *Лихо з розуму* (1967). У 1966 році був остаточно вигнаний з журналістичної праці і взагалі з преси. Періоди безробіття чергувалися з випадковими заняттями: при метеорогічній експедиції, у книжковій рекламі, у товаристві охорони природи, вагарем на залізничній станції і т. д.

У 1967 році вперше мене заарештовано і засуджено на 1,5 року

за укладення названих вище збірників. У січні 1972 року став жертвою другої облави КГБ на українську інтелігенцію. Обвинувачений за написання критичних зауваг на інспіровану кагебістами брошуру *Що і як відстоює Іван Дзюба*, завданням якої було переконати українську інтелігенцію в ідеальному розв'язанні в СРСР національного питання і дискредитувати тих, що виступали проти шовінізму.

В обвинувачення включені також мої виступи на захист жертв репресій (В. Мороза, Н. Строкатої й інших) і наявність у мене літературних творів ряду авторів, в основному поезій.

Крім того, лише на підставі суб'єктивних підозрінь кагебістів намагалися приписати мені участь у виданні нелегального журналу *Український вісник*, що виходив у 1970-72 роках. (Вихвалювані "чекісти" скандально провалилися на спробі будь-що дізнатися про цей журнал). У перебігу слідства, що тривало 14 місяців, неодноразово вдавалися до використання камерних провокаторів, фальшування, шантажу і прямого психічного терору, зокрема, для тиску на мене, спекуюючи долею моїх рідних. Людині з демократичного суспільства ледве чи можна уявити собі те, що відбувалося у Львові 12 квітня 1973 року. Порожня зала суду, куди мене приставили крадькома через чорний вхід під посиленою охороною; відсутність адвоката; знуджений суддя, що механічно відхиляє одне за одним мої клопотання (про слухання справи відкрито і допущення до суду представників преси, про виклик потрібних свідків, про додання потрібних документів і т. п.); якийсь висушений, що пахне нафталіном сталінських часів прокурор Руденко (до речі, брат генерального прокурора СРСР), який, не зважаючи на матеріяли справи і свідчення небагатьох свідків, повторює нісенітниці кагебістського обвинувачення і вимагає максимальної кари, яку допускає стаття кодексу; нарешті, вирок, що викреслює з життя 9 років.

Лише по 19 місяцях після арешту я опинився в таборі — у виселку Озерному (ЖХ 385 — 17 "А"). Формально табори для політв'язнів підпорядковані МВД, але фактично нашою долею і тут диспонує КГБ за допомогою прикріплених до таборів своїх уповноважених.

Так, намагаючися утримати в таємниці пікантні обставини "слідства" і "суду" в моїй справі, кагебісти дали вказівку восени 1973 року з-під брами табору прогнати дружину, а два тижні пізніше й сестру, що приїхали на побачення зо мною за три тисячі кілометрів. Лише ціною майже місячної голодівки (грудень 1973 — січень 1974) мені вдалося домогтися побачення з матір'ю і сестрою (з дружиною побачення так і не дали). Так само за вказівкою кагебістів мене піддали безперервному цькуванню: не кажучи про дрібніші покарання, менше ніж за рік перебування в

зоні 17 мене нагородили сорок трьома добами ШИЗО* і, нарешті, відіслали на півроку в ПКТ. Як це робилося, я згадаю далі, коли будемо говорити про те, як розправляються в таборах з неугодними особами.

ПЕНСОН:

Думаю, треба буде згадати і про ту розправу, якій піддали Вячеслава в лютому 1975 року перед перекиненням до нас.

Але будьмо послідовні. Мій попередній лист кінчався подіями в 19 зоні ("Лісовій"), на початку 1974 року. Потім у цій зоні зайшли якісь тьмяні "безподійні" тижні. Тому пропушу їх і почну з радісної для мене і всіх європейських бранців події. 15 червня 1974 року з брами табору в Потьмі назустріч свободі й батьківщині вийшов Анатолій Гольдфельд. Імовірно, варто взагалі коротко зупинитися на тому, як обставлено тут звільнення політв'язнів. Побоюючися просякання з таборів свіжої інформації, особливо писемних заяв, КГБ ввело складну систему звільнення. Багатьох за кілька тижнів до звільнення раптом викидають на етап. Їх вивозять або в тюрми за місцем проживання і звільняють звідти, або перекидають на інші зони, іноді до лікарні. Усю одіж, яку зек носив у зоні, відбирають, натомість видають нову зеківську уніформу. Особисті речі пильно перевіряють. Усі саморобні й підозрілі речі, у тому числі валізи, розламують на шматки (а що як там заховані записи, яких КГБ боїться не менше бомб). Якщо ж звільнюваного не вивозять завчасу на дальній етап, його однаково за кілька днів до кінця строку відправляють (обшукавши і переодягнувши) на пересильний пункт, що знаходиться на станції Потьма при побутовій зоні ЖХ 385 — 18, через який переходять усі політв'язні, що прибувають у Мордовію, і всі, що звідси вибувають.

Через два дні після звільнення Гольдфельда, 17 червня, на 19 зоні почалася голодівка. Перший оголосив її Кронід Любарський, і відразу ж, щоб не показував "поганого прикладу", був ізольований у камері ШИЗО (звичайно, відповідно до якоїсь там негласної інструкції, це робиться на четверту добу голодівки, а до ізоляції голодуючий повинен три дні працювати й виконувати норму, інакше буде покараний).

Голодівка була оголошена у зв'язку з тим становищем, в якому перебуває наше листування з родичами й друзями — питання для всіх нас дуже болісне. З цього приводу ми не раз зверталися з заявами і скаргами. Наприклад, невдовзі перед голодівкою я відправив наступну заяву.

---

*Абревіатури типу ШИЗО, ПКТ й ін. подібні далі для документальної точності віддаємо як у російському оригіналі. ШИЗО (штрафной изолятор) — карний ізолятор; ПКТ (помещение камерного типа) — приміщення камерного типу. Тут і скрізь далі примітки редакції.

*Начальникові оперативно-режимного відділу установи
ЖХ 385 Смагіну*

"За останній час особливо часто почала траплятися пропажа поштово-телеграфних посилянь, як моїх особисто, так і адресованих мені. Лише за останні три місяці я не одержав кількох листів і телеграм, висланих матір'ю, і кілька листів і телеграм, висланих мені родичами й друзями, що проживають в СРСР і за кордоном.

"Тут я не перераховую всю кореспонденцію, що вислана мені і пропала без сліду. За роки мого перебування в ЖХ 385 її набралось стільки, що для перерахування її треба списати не одну сторінку цієї заяви. Як виникне в цьому потреба, я й мої кореспонденти спроможні подати в цьому питанні вичерпну інформацію. Думаю, що Ви й без того диспонуєте можливістю знати про всі поштові посилення, що до мене не дійшли. Зовсім очевидно, що подібне становище суперечить закону. Мені відоме, що недоручення кореспонденції в більшості випадків трапляється не з вини пошти, і тому вся відповідальність за це беззаконня повною мірою лягає на адміністрацію ЖХ 385.

"Я припускаю, що Ви наділені достатніми повноваженнями, щоб довести практику доставки кореспонденції до відповідності з законодавчими нормами. Я вимагаю, зокрема, одержання всіх недоручених мені раніше поштових висилань. Якщо це не станеться найближчого часу, то, природно, я буду змушений вдатися до крайніх заходів, які є до диспозиції в'язня.

30 травня 1975

Б. Пенсон"

Однак ні наші скарги, ні розмови з начальством становища не змінили. Час від часу нам оголошували про конфіскацію того чи іншого надійшого листа, не називаючи при цьому ні давця, ні причини конфіскації. "На підставі наказу 20 МВД, 629 а" — це все, чим ми можемо задовольтися. У більшості ж випадків наші листи (як наші, так й адресовані нам) вилучають таємно, без будь-яких оголошень, тобто просто крадуть. Врешті-решт наш терпець урвався.

ЧОРНОВІЛ:

Цікаві події розгорнулися в ПКТ і ШИЗО після ізоляції туди голодуючого Любарського. У камері ШИЗО чергові 14 діб відсиджував я, в одній з камер ПКТ досиджував шестимісячний строк український поет Василь Стус, репресований у січні 1972 року, у другій камері ПКТ сидів Зорян Попадюк зі Львова, що одержав у 1973 році 7 років таборів і 5 років заслання за український самвидав й антишовіністичні листівки, і літній робітник з

Волгограду Петро Сартаков, засуджений на 7 років за те, що в 1972 році на американській промисловій виставці у Волгограді намагався передати американцям заклик декларативного характеру (про відсутність в СРСР демократії, про конечність у зв'язку з цим втручання США й інших не тоталітарних держав і тому подібне).

Дізнавшись від Любарського про причини розпочатої ним голодівки, всі ми в неї включилися. Стус і Попадюк, крім питання про листування, висунули вимогу припинити знущання надо мною. Таку ж вимогу висунув у додатковій заяві Любарський. Мова йшла про те, що мене повторно, з перервою всього на шість днів, запхали в ШИЗО на 14 діб без виводу на роботу, тобто на голодове утримання. Такі випадки вкрай рідкі. Звичайно між двома турами карцера дається якийсь триваліший строк, так щоб політв'язень міг повернутися до відносної норми. У своїй заяві про голодівку я вказував, що в першому півріччі 1974 року з останніх 12 посланих ріднею рекомендованих листів пропало 6, хоч усі листи пройшли таборову цензуру і їх надання було стверджене поштовими поквитуваннями. Такі ж приклади навели Стус і Попадюк.

ПЕНСОН:

Таким чином події набрали небажаного для КГБ характеру, тим більше, що про голодівку стало відомо й у зовнішньому світі. 20 червня в зоні появились співробітники КГБ; голодівка, одначе, тривала звичайним порядком. Ранком того ж дня я подав заяву, в якій вказував, що ніяких заходів не вжито у справі моєї раніше поданої заяви про листування — і це змушує мене оголосити голодівку. В обіди мене викликали до штабу, в "кабінет" хазяїна. Виявилось, зі мною хоче познайомитися підполковник (тепер уже полковник) Дротенко, начальник відділу КГБ в Явасі (цю посаду він обняв невдовзі перед описаними подіями).

— Ну, Борисе Соломоновичу, як поживаєте? Як самопочуття? Як годують? Зрештою, тут не курорт. Ви що ж, вирішили слідом за Любарським попостувати? Даремно. З листами ви перебільшуєте. Є люди, які цим клопочуться, вирішують і відповідають за них. Мені ваші листи не потрібні. Чому оголосили голодівку саме тепер? Листи лише привід! Мишача метушня до візити Ніксона, він вам не допоможе, будете нарікати самі на себе!

ЧОРНОВІЛ:

Потім великий гурт начальства появився в ШИЗО і почав умовляти нас. Мені пообіцяли з'ясувати мої претенсії з таборовою адміністрацією і заявили, що моє покарання припиняють (мені лишалось ще сидіти в ШИЗО 7 діб) і наступного ранку від-

правляють мене назад до Озерного. В інших камерах теж щедро роздавали обіцянки, бажаючи за всяку ціну розрядити обстановку. Але голодівки покищо ніхто не припинив, навіть хворий на гіпертонію Попадюк, що під час голодівки пережив важкий напад.

Наступного дня мене дійсно звільнили з ШИЗО і відправили в зону. Але там, розуміється, мої претенсії ніхто й не думав задовольняти (я вимагав зняти незаконно накладені кари і припинення тероризації політв'язнів деякими "активістами" з числа колишніх поліцаїв і фашистських карателів) — і я знову відмовився виходити на роботу. Чекав кари за такий "непослух" — відправки до ПКТ чи до Владимирської тюрми, але йшли дні за днями, а мене ніхто не зачіпав. Щойно через два тижні мене, нарешті, викликав начальник дільниці капітан Дежуров і заявив, що президент США уже поїхав собі, мій "відпочинок" з цієї причини закінчується, і мене запроторять на 6 місяців до ПКТ.

ПЕНСОН:

Тим часом на 19 зоні події розгорталися вшир. 21 червня до голодуючих приєдналися Азерніков і Пашнін. 22 червня на знак підтримки наших вимог оголосив одноденну голодівку Комаров (колишній офіцер радянської армії, що пішов за кордон, а потім добровільно повернувся і дістав 10 років табору).

Перестали голодувати всі разом 23 червня, а потім до середини липня насолоджувалися відносним спокоєм. Але пам'ятали: розплата за голодівку неминуча.

ЧОРНОВІЛ:

Табори для політв'язнів тим і відрізняються від побутових зон, що тут не дотримуються навіть тієї відносно об'єктивності, яку виявляють до кримінальників. Суджу з власного досвіду, бо перший строк, не зважаючи на політичні обвинувачення, відбував у побутовій зоні. В політичних таборах можна ідеально дотримувати правил режиму — і не вилазити з ШИЗО. Тут заведено правило: за кожну акцію протесту, особливо за колективну, учасники мають бути покарані під будь-яким вигаданим приводом. Дійсних причин покарання в постанові не зазначають. Але в усних "бесідах" представники адміністрації бувають одверті до цинізму.

У листопаді 1973 року такий собі капітан Тарташов з політвідділу управління ЖХ 385 повчав мене: "Чорновіл, повірте мені, що всі ваші скарги на адміністрацію без користі і лише вам пошкодять. От ви любите посилатися на закони. Алеж ви державний злочинець, виступали проти Радянської країни, тому ніякі закони на вас не поширюються. Якщо, наприклад, почнеться війна, вас і таких, як ви, можуть вивезти кудинебудь у ліс і там розстріляти. Вам пора зрозуміти, що ви перебуваєте на особливому

становищі і що в усіх діях стосовно вас за спиною адміністрації стоїть КГБ. І побачення вас позбавили за вказівкою КГБ. Як буде інший наказ, ви одержите побачення хоч завтра, не вважаючи на постанову про позбавлення. До речі, я це говорю вам неофіційно, щоб ви зрозуміли своє дійсне становище, і хай вам не спаде на думку будь-де посилатися на мої слова”.

Впадають в одвертість іноді й ті, хто підписує постанови про покарання. Так, у зв'язку з оголошеною 10 грудня 1973 року голодівкою, мене 14 грудня викликав на розмову весь таборовий синкліт на чолі з начальником 17 колонії капітаном Акмаєвим і загрозив відправленням у ШИЗО. “За що, — поцікавився я, — я режиму не порушую, а голодівка — моє право”. “Захочемо знайти — за що, знайдемо!” — послідувала відповідь. А начальник оперчастини старший лейтенант Павлов уточнив: “Та я за три дні при бажанні десять рапортів на вас складу”. І дійсно, склав; і рівно через три дні мене відправили на 15 діб у ШИЗО, де я зустрів свій день народження і новий 1974 рік. А в постанові про покарання стояло, що я не привітав Павлова і не мав на одежі нашивки з прізвисьцем.

Ще один приклад. 9 травня 1974 року група політв'язнів 17 зони (Граур, Глезер, Камінський, Коренбліт, Петров, Кузюкін, Болонкін, Роде, Пашіліс, Вільчаускас, Микитко, я й ін.) вислали до Президії Верховної ради СРСР звернення з вимогою тримати нас окремо від воєнних злочинців — колишніх поліцаїв і карателів (при цьому ми застереглися, що учасників національних рухів воєнних і перших повоєнних літ ми не маємо на увазі, бо вважаємо їх політв'язнями).

Петиції були викликані тим, що адміністрація 17 зони надала поліційному братству особливих прав. Якщо в інших зонах такі “активісти” співробітничать з адміністрацією в основному у формі таємних доносів, зовнішньо тримаючи себе відносно благопристойно, то тут вони дійшли до одвертого цькування політв'язнів.

Такий собі Прикмета, колишній капо в німецькому концтаборі, а тепер бригадир у радянському, складав доноси, які навіть без формальної перевірки робилися підставою для покарань. Або, скажімо, колишній фашистський поліцай Линкін, тепер член “таборової ради колективу”, одверто стежив за політв'язнями і записував до бльокноту почуті розмови. Показовий деталь — під час жовтневої арабсько-ізраїльської війни він, тішачися радіореляціями про перемоги, так їх коментував: “За що ж я сиджу? Таж я теж жидів убивав!” У кінці квітня 1974 року цей “активіст” з вигуком: “Ми тут будемо командувати, а не ви!” — розпочав бійку з політв'язнем Лагутіном. У результаті Лагутіна

вивезли на 14 днів у ШИЗО, а Линкіна підбадьорили у першотравневому наказі.

Обував нас і цинічний наказ начальника колонії Акмаєва 9 травня. На честь дня перемоги над фашизмом він підбадьорив подяками, дозволами на купівлю в ларку, передачами і побаченнями лише колишніх фашистських служак — чоловіка з 15. Хтось із нас пожартував: "Адміністрація ухвалила єдино правильне рішення. Не було б ворогів — не було б і перемоги!"

В одній з заяв до прокуратури я писав з приводу подібних фактів: "Не заважало б, до речі, з'ясувати причини такого зворушливого взаєморозуміння між адміністрацією установ МВД і колишніми шуцманами й карателями з зондеркоманд. Чи лише пристосуванством останніх і їх гарячою готовістю до послуг при цькуванні політ'язнів пояснюється це, чи, може, існує якесь спільне соціально-психічне коріння поведінки?"

Наші заяви 9 травня до Президії Верховної ради СРСР були затримані, а авторів по одному викликали до кабінету начальника, де сидів також кагебіст, і загрозували карами. Посипалися позбавлення купівель, передач, побачень, потім до ШИЗО на 14 днів посадили Петрова і Роде. 24 травня надійшла черга на мене. Виявилось, Прикмета склав на мене кілька нових рапортів. Коли на вахті начальник колонії Акмаєв зачитав мені постанову про заточення в ШИЗО на 14 днів, я спробував обуритися, на що послідувала весела відповідь Акмаєва: "А то все дурниця, що в постанові написано. Я вас не за те караю, а за те, що ви різні кампанії організуєте і з 19 зоною для цього намагалися встановити зв'язок".

ПЕНСОН:

Майже таким самим чином фабрикували покарання і на 19 зоні. Завжди можна відчути, коли на тебе щось готується. Починаються зачіпки наглядачів, часті обшуки, посилюється персональне стеження. Розплата за червневу голодівку почалася з твого безталанного кореспондента. Склали три рапорти протягом трьох днів "за порушення форми одягу" — два рази з'явився на території в тапочках,* на одному з робочих пунктів не було бирки з прізвиськом (до речі, ці бирки порівняно недавнє нововведення, за ними, можливо, послідуєть концтаборні номери, як за "добрих старих часів").

За кожним з цих рапортів слідувала кара: позбавлення купівлі продуктів на місяць, позбавлення чергового побачення і, нарешті, 14 днів ШИЗО. Що таке штрафний ізолятор, не втаємниченому уявити трудно. Познайомлю тебе спочатку з офіційними

---

*Форма легкого спортивного взуття.

документами: пунктом п'ятим витягів з "Правил внутрішнього розпорядку поправно-трудоустанов". Ці правила оголошені наказом ч. 20 МВД СРСР від 14 січня 1972 року. Їх призначення — "роз'яснити", а в дійсності зробити жорстокішими і без того жорстокі основи *Поправно-трудоустанового кодексу*. Автори цих правил на загальну популярність не претендували, бо устаткували свій твір позначкою: "За межі підрозділу не виносити".

Цитую пункт правила про запероторення в штрафний ізолятор (у тюрмі він називається карцером, а для неповнолітніх — дисциплінарним ізолятором, що, зрештою, суті цього закладу не міняє):

"Засудженому забороняється брати з собою в штрафний чи дисциплінарний ізолятор, чи то в карцер, наявні в нього продукти харчування й особисті речі, за винятком рушника, мила, зубного порошку і зубної щітки. У період перебування засудженого в штрафному чи дисциплінарному ізоляторі, чи то в карцері, належні йому рушник, мило, зубний порошок, зубна щітка зберігаються у спеціальному приміщенні і видаються лише на час туалету...

"Засуджені підлягають пильному обшукові, вони переодягаються в одяг, закріплений за штрафним ізолятором...

"У штрафному чи дисциплінарному ізоляторі і в карцерах засуджені перебувають під замком. Вони позбавлені права користуватися побаченнями, одержувати посилки, передачі і бандеролі, набувати продукти харчування і предмети першої потреби, відсилати листи. Їм заборонено курити. Гарантований мінімум заробітної платні таким засудженим не нараховується, право користуватися додатковою сумою грошей за перевиконання норм виробітку чи зразкове виконання встановлених завдань не надається, додаткового харчування вони не одержують.

"... До осіб, що порушують режим у штрафному чи дисциплінарному ізоляторі, чи то в карцері, застосовуються всі міри покарання, передбачені поправно-трудоустановим законодавством. Дотермінове звільнення з штрафних чи дисциплінарних ізоляторів, чи то карцерів, крім випадків, коли це потрібне за медичними показниками, не допускається.

"Засудженим, що їх тримають у штрафних ізоляторах, верхній одяг (пальто, бушлат, кожух) видається лише при виводі на роботу... Постільне приладдя їм не видається, на прогулянку їх не виводять....

"Запровадження засуджених у дисциплінарні ізолятори здійснюється лише при наявності медичних висновків про можливість тримати їх у цих ізоляторах за станом здоров'я.

"... Особам, запровадженим у карцери, верхній теплий одяг не

видається. Постільними приладдями їх не забезпечують, на прогулянки не виводять”.

Деякі особливості ШИЗО в цьому тексті не відображені. Так, запровадження в ШИЗО визначається з виводом і без виводу на роботу. У першому випадку покараний одержує щоденний гарячий харч, хоч і занижений. У другому випадку півмиски окремо приготованої відтовщеної баланди в'язневі видається один раз на два дні на обід, останній час від голодує, одержуючи 400 грамів хліба на добу і воду. Так триває по півмісяця, іноді по місяцю і більше, що завдає здоров'ю людини необоротної втрати і тому може вважатися виявом узаконеного геноциду.

Не зайве нагадати і такі, не відбиті в офіційних документах принади тримання в ШИЗО, як холод, бруд, відсутність туалету. До туалету виводять на кілька хвилин раз на добу, в інший час доводиться користуватися стародавнім винаходом російських тюремників — "парашею". На 19 зоні це іржава, погнута посудина, що щільно не закривається й іноді протікає. Але відкрити квартиру неможливо — і без того дубієш у холодному ганчір'ї, що видається замість власного одягу. Згідно з десь записаним правилом (у цитованих правилах цього немає), температура в камері ШИЗО повинна бути не нижчою 16° С. Це правило тут розуміють так: вона не повинна бути вища 17°. Приміщення сире, холодне, опалюється взимку раз на два-три дні, в холодні осінні й весняні дні не опалюється зовсім. Голі нари, що відкриваються лише на ніч, зроблені з нерівних, не дібраних дощок з щілинами.

У правилах передбачене медичне обстеження перед запровадженням в ізолятор лише для неповнолітніх, а на стан здоров'я дорослих зовсім не зважають. У ШИЗО запроваджують навіть осіб, що мають важкі хронічні захворювання, наприклад, Стус і Любарський з гострою формою виразки шлунка, Чорновіл з загостренням хвороби руки (бурсит). А яка "меддопомога" подається запровадженням до ШИЗО, я покажу на прикладі з Ізраїлем Залмансоном, що одержав у серпні 1974 року 14 днів за "порушення форми одягу" (під таборовою курткою зауважено білу теніску). Для точности перекажу (своїми словами) скаргу Ізраїля прокуророві Мордовії від 30. 8. 74. Ізраїль пише, що між 16 і 30 серпня, коли він перебував в ізоляторі, значно похолодніло, у камері ШИЗО без верхнього одягу і постелі спати було неможливо. Температура, без сумніву, була нижча 16°, але наглядачі (Фролкін, Кучеров) відмовилися її зміряти, а наглядач Терьохін навіть умисне влучав без потреби вентилятор робочої камери. Через холод і протяг Залмансон захворів, у нього підскочила температура. Але з ШИЗО його не звільнили, постелі не видали, першого дня хвороби при температурі 37,3 ° навіть змусили працювати. Усе "лікування" виявлялося у видачі на ніч

бушлата. На третій день медсестра "вилікувала" хворого досить оригінальним способом. Вона поклала йому термометр на плече і звеліла його тримати, притискаючи головою. По 5 хвилинах такого міряння термометр показав 35,9°, медсестра заявила, що Залмансон здоровий, і в нього негайно відібрали бушлат. На щастя, за добу строк ув'язнення в ШИЗО скінчився, інакше результати "меддопомоги" могли б виявитися сумними. На скаргу Ізраїль дістав відповідь від прокурора для нагляду за місцями позбавлення свободи Мордовської АРСР Фофанова: "Перевіркою встановлено, що ніяких порушень при триманні Залмансона в ШИЗО не було".

ЧОРНОВІЛ:

Така доля 99% наших скарг до прокуратури й адміністративних органів. Ніхто їх, звичайно, не перевіряє, а відповіді складають за кількома трафаретами. При цьому трапляються казуси: знуджені чиновники іноді лінуються навіть уважно прочитати скаргу і присилають безглузді відповіді.

У листопаді 1973 року на скаргу з приводу незаконного позбавлення побачення з *сестрою* я одержав відповідь, що побачення мені з дружиною не дозволено правильно, бо наше одруження не оформлене і вона мені ніяка з цієї причини не *дружина* (прокурор Новіков з Явасу пригадав, що я колись писав про позбавлення побачення з дружиною, і вирішив, не читаючи, що я знову пишу про те ж саме).

Улітку 1974 року я одержав ще курйознішу відповідь від прокурора Фофанова, після чого звернувся до нього і прокуратури РФСРР з заявою, що закінчувалася так: "Ваша дивна відповідь не по суті моєї скарги свідчить про те, що Ви не можете здійснювати нагляду над діяльністю поправно-трудових установ, що неспроможні розуміти зміст спрямовуваних до Вас скарг і складати відповіді, що узгоджуються з правилами формальної логіки. Тому я ставлю питання перед прокуратурою РФСРР про непридатність Вашої посади, на якій Ви перебуваєте, і про доцільність спрямувати Вас на іншу роботу, де від Вас буде більше користі суспільству, наприклад, у сферу матеріального виробництва". Така заява вплинула на представника назагал товстошкірого прокурорського племені. Він відразу ж появився в ПКТ 19 зони і по п'ятихвилинній розмові зі мною поставив діагнозу: "Щось ви занадто швидко і збуджено розмовляєте. Вас, напевно, доведеться скерувати до психіатра на обстеження". Як пригадати відомі факти запровадження до психлікарень здорових людей, цей "натяк" був більш ніж прозорий і розрахований на те, що бажання нарікати на прокурорські безглуздя у мене більше не з'явиться.

ПЕНСОН:

З кінця липня 1974 року в Мордовії почалося активне перетрушування політв'язнів. Я ще сидів у ШИЗО, коли на 3 зону, що вважається глухою, відправили Азернікова. Строк у Бориса наближався до кінця, і я не сподівався уже з ним побачитися. Одначе, звільняючи мене з ізолятора, черговий офіцер оголосив, що ранком я повинен з'явитися на вахту з речами — їду на етап.

Розлука з друзями завжди важка, а в таборі подвійно. 9 серпня ранком — традиційне прощання: чай, проводи до вахти. Гірко було розлучатися з Кронідом Любарським, чудовою людиною, з якою мені пощастило тут зустрітися і потоваришувати. Прощаючися, не підозрівали, що й Кронідові уготована нелегка дорога. Місяць пізніше його перекинули на 17 зону, в Озерний, де йому знову довелося вдатися до 10-денної голодівки, бо йому не дозволили взяти в зону книжок. Голодівку пізніше підтримали Ілля Глезер (кандидат біологічних наук, колишній викладач МГУ, засуджений на 3 роки таборів і 3 роки заслання за обвинуваченням у сіоністській пропаганді) і Яромир Микитко (колишній студент Львівського політехнічного інституту, засуджений у спільній справі з Попадюком на 5 років). Полковник КГБ Дротенко, що з'явився в 17 табір, пообіцяв перевести Любарського на іншу зону, де йому буде подана меддопомога. Насправді ж Кроніда у другій половині жовтня на підставі судового вироку відправили до кінця строку у Владимирську тюрму.

ЧОРНОВІЛ:

Належить сказати кілька слів про так званий "суд", яким в'язнів переводять з табору в тюрму. Тут не буває навіть тієї формальної видимості законності, як за первісного засудження. Звичайно це відбувається так. В'язневі наказують зібратися на етап, не оголошуючи, куди відправляють. Його виводять з табору, заводять у будь-який адміністративний будинок біля табору, де суддя зачитує вирок політв'язневі, який до того ні про що не догадується. Йому не дають навіть слова вимовити стосовно пред'явлених йому обвинувачень про порушення режиму. Про якусь оборону, адвоката і т. п. не може бути й мови. Таким способом "засудили" й Любарського.

Восени 1974 року КГБ зробило ще ряд переміщень. З 17 зони на 19 перевели політв'язнів Камінського і Коренбліта, з 19 на 3 відправили Бабица. У жовтні вивезли на Україну для "оперативної роботи" у тюрмах КГБ групу українців: І. Геля і М. Осадчого з зони особливого режиму, Н. Строкату з жіночої зони, мене з ПКТ 19 зони. Усі ці численні переміщення були аж ніяк не випадкові. У розмові з Дротенком у вересні я зробив висновок, що кагебісти знають про намір 30 жовтня вперше відзначити День в'язня в СРСР

і роблять усе можливе для послаблення чи попередження цієї акції.

ПЕНСОН:

В наслідок цієї кагебістської стратегії я й трясся 9 серпня у "воронку" по "російських гірках" до Явасу. Їхати лісовим бездоріжжям по ухабах у залізній скриньці — нелегке випробування. Але, на жаль, для нашого брата досить часто. Так возять з Озерного і Лісового до лікарні, так везуть до Лісового покараних, бо 3 й 17 мікрозони своїх ізоляторів не мають.

ЧОРНОВІЛ:

Іноді ця дорога перетворюється на дорогу смерті. У 1972 році на лісових вибоях сконав естонець Калью, якого, як видужалого, повертали після операції в Озерний. 20 кілометрів трясли по бездоріжжю в 74 році розбитого інфарктом Єршова, в наслідок чого він сконав у лікарні, не повернувшись до свідомости. Дехто з важко хворих (наприклад, Казановський у 17 зоні), панічно боячися дороги, категорично відмовляються їхати до лікарні. Раніше політичні зони в Мордовії містилися біля залізничного шляху. Те, що їх тепер загнали в лісову глушину, — не лише спосіб більшої ізоляції від зовнішнього світу, а й додатковий засіб знущання над в'язнями і їх ріднею, що приїжджає на побачення.

ПЕНСОН:

Мені шлях на "трійку" обійшовся лише кількома синцями, і невдовзі, після ґрунтового промацування на вахті (при етапах неминуча, багаторазово повторювана процедура), мене випустили на 3 зону назустріч усмішкам Азернікова і Залмансона.

Зрештою, я не зовсім точно сказав "3 зона", бо 3 зона складається з кількох дільниць, відгороджених одна від одної, і включає в себе побутову зону (дільниця 1), центральну лікарню "Дубровлагу" (відділи для кримінальних і політичних), зону для жінок-політв'язнів (дільниця 4) і, нарешті, нашу зону (дільниця 5). Разом на "трійці" тримають близько тисячі в'язнів; сама лише охорона — наглядачі й солдати — складає 205 осіб.

Найпримітнішим місцем "трійки" є центральна лікарня управління, яка бузумовно заслуговує на особливий опис. Я попрошу зробити це Василя Стуса, якого важка хвороба заганяла до таборової лікарні не один раз.

СТУС:

Таборова лікарня — установа досить дивна. Призначення її — сполучити кагебістську жорстокість з професійним обов'язком лікаря. А сполучити ці поняття не так просто. Не один з лікарів повторює: "Спочатку я чекіст, а вже потім лікар". Але жоден

кагебіст не скаже: "Спочатку я лікар, а потім уже..." "Вас розстрілювати треба, а не лікувати", — кричить зекам дружина замполіта Самсонова, що числиться в штаті медперсоналу. Її, звичайно, могли перестерегти за таку фразу, бо вважається непристойним робити таємне явним.

Центральна лікарня Дубровлагу має хірургічний, терапевтичний, зубопротезний відділи, спеціальні корпуси для душевно хворих, пацієнтів з туберкульозом і хворобою Боткіна. Є тут і фізіотерапевтичний і рентгенкабінет. Але все це лише бутафорія, навмисне громіздка, щоб приховати лаконічну правду: центральним корпусом лікарні є морг.

Щотижня морг приймає один, а то й два-три трупи. За 1974 рік у морг доставлено 68 трупів. Не диво, що саме до нього прикована увага і хворих і медперсоналу. Раз на тиждень до нього вибирається цілий консилиум лікарів — єдиний випадок зауважити, що медиків у лікарні цілий десяток. І живі заздять мертвим: їм такої уваги не уділяють. Зека, що потрапив до лікарні, лікар оглядає звичайно лише при надходженні. Хворому приписують мінімум ліків або не приписують нічого. Так він пролежить три-чотири тижні — строк, за який хворий зобов'язаний видужати. Коли ж покращання не буде — тим гірше для нього.

Чотири тижні пролежав хворий П. Яковлев у лікарні. Його мучило серце, шлунок, занедбаний тромбофлібіт. Ніякого лікування йому не подано, він не зміг навіть домогтися консультації у хірурга. Коли його виписали як видужалого, він уже не міг самостійно пересуватися: до потягу його приставили на візку, а через два місяці його привезли до лікарні знову, цього разу на те, щоб ампутувати обидві кінцівки. На операційному столі він і помер. І так лікують багатьох.

Чи не найпоширеніша в таборі хвороба — гіпертонія. Інсульт, інфаркт, параліч — як часто зеки витримують їх у зоні, і щойно після цього їх привозять до лікарні, щоб лікувати. Надто запізнела госпіталізація стала причиною не однієї смерті. Так помер М. Шевцов, І. Козловський, чернець М. В. Єршов, що понад сорок років просидів по соціалістичних таборах.

Є в лікарні кілька сталих мешканців. Глухі, сліпі, безногі, паралізовані, агонізуючі старі, ніби видава з дантівських пекельних кіл. Безногий Н. Юхновець — жертва злочинної байдужості медиків: його почали лікувати лише тоді, коли уникнути ампутації було неможливо. Збожеволілий П. Гугало, безтямний у старечому маразмі вісімдесятип'ятилітній І. Захарченко, у якого ще попереду 6-8 таборових років. Їх тримають під замком, як божевільних або звірів, вони ще живі, але вже давно мертві, хоч усе ще "особливо небезпечні державні злочинці", жертви автоматичної жорстокості так званого правосуддя.

Людину, що вперше потрапила до терапевтичного відділу, не покидає жах. Вічний бруд, сморід від туалети, параш і палат, де тримають півмерців — старих. Умивальня нагадує виходок. У кожній палаті обов'язковий пацієнт, що працює на оперчастину і КГБ. Санітари з зеків, що втратили будь-яке людське обличчя, що знущуються й обкрадають хворих. Особливо огидні серед них — поліцаї Даугавієтіс, Чмара, штатні інформатори, що паразитують на чужому нещасті. Час від часу в корпусі появляються кагебісти, призначаючи, кого виписати, кого потримати ще. Їх думка — найавторитетніша, бож вони — кращі тюремні медики, і лікують хворих вони. Лікують, убиваючи.

Не можна обійти мовчанкою і таборову аптеку. Навіть у лікарні не буває найконечніших препаратів. Часто хворих годують таблетками, термін придатности яких давно минув.

За два з половиною роки я не знаю випадку, щоб у лікарні був вікалін. Замість нього хворим на виразку шлунка видають "ефективніші засоби" — новокаїн, анестезин, белальгін. А що ці препарати не допомагають, я неодноразово вимагав, щоб відсутні медикаменти я міг одержати від своєї рідні чи придбати на свій кошт. Одначе і те й друге таємний циркулярний "закон" забороняє. Я звернувся в цій справі до Міністерства охорони здоров'я. Відповіді не дістав. З радянського Червоного хреста повідомляють, що питання про те, як утримують політв'язнів у Радянському Союзі, до їх компетенції не входить. Вони, бачите, цікавляться лише чілійськими порядками і пакістанськими землетрусами.

Особливе місце в системі ЦБД (Центральна лікарня "Дубровлагу") посідає 12 корпус, спецпсихлікарня для кримінальних, куди принагідно спрямовують і політв'язнів. І, звичайно, найчастіше здорових. Туди кинули Огурцова, коли він відбув строк тюрми (Владимира) в кінці 1973 року, там перебував литовець Альгірдас Жипре, у кінці 1974 року — москвин Володимир Балаханов, політв'язень з Перми Калиниченко. У цьому ж корпусі побував і А. Романов після того, як кинувся на заборонену зону, шукаючи останнього рятунку від страждань.

Треба сказати, що смерть утратила в таборових умовах будь-яку трагічність, вона стала буденним фактом. До померлих ставляться прихильно: останнього часу пішли навіть на те, що видають їм безкоштовно уніформу, шкарпетки і тапочки (раніше ховали голих); остання можливість виявити невсипущу турботу, навіть про згаслих.

Звичайно, не кожен спроможний перебувати в цьому просторі між життям і смертю. Дехто (звичайно поліцаї) швидко зсуваються по безконечній площині духового занепаду, втрачаючи останні

людські ознаки; інші, на жаль, навіть окремі "семидесятники", каються і починають співробітничати з КГБ (згадаю "марксистів" О. Сеніна і В. Белохова); треті божеволіють, не витримуючи страждань. Ще на початку 1973 року загнав собі в серце відточений гостряк лотиський партизан Свікланс; не витримав важких карцерних умов, повісився в ШИЗО в 19 зоні Козловський. Останнього часу стали частіші випадки самогубства, і влада робить заходи на те, щоб позбавити зека останньої можливості звільнення від страждань, а з нею позбавити й останньої ілюзії особистої свободи, і треба сказати, що це рішення далеко не останнє в низці інших. Бож людина зберігається до того часу, поки в неї існує останній цей вибір.

Здається, одна з функцій лікарні — забезпечити тиху смерть в'язня, якнайдалі від зони, від товаришів. Тут, у лікарні, кожен умирає тихо і майже завжди — насамоті з самим собою. Смерть без свідків — найліпша смерть для зека, його останній обов'язок.

Це є перша частина нового самвидавного документу, що ввійде у склад ширшої збірки, яка появиться у видавництві "Сучасности". — Редакція.

РОМАН ШУХЕВИЧ-ЧУПРИНКА Й ОУН І УПА В 1943-44 РОКАХ

Мирослав Прокоп

Коли 13 травня 1943 року Роман Шухевич став головою Бюро Проводу Організації Українських Націоналістів, перед ОУН і не в меншій мірі перед УПА стояло декілька принципових питань, що вимагали швидкого вирішення. Від їх розв'язання залежав дальший перебіг організованої підпільної і повстанської боротьби в Україні, її характер, а також її політична програма та структура організованого визвольного руху.

Заки з'ясувати ці питання, доцільно пригадати принаймні найважливіші елементи міжнародного становища та ситуації на українських землях, як вони виглядали на весні 1943 року.

Отже, це був час, коли, після битви під Сталінградом і втрати німцями Північної Африки, вперше захиталась імперіяльна будівля т. зв. Нової Європи у гітлерівському виданні. Тим не менше у той час Гітлер контролював практично цілу Західню, Середню та велику частину Східньої Європи, отже й Україну, а гострота німецького режиму в окупованих країнах, зокрема на Україні, не зменшувалась, а радше зроста.

Українському народові німецька окупація принесла жахливі спустошення. Показником цього було м. ін. виморення голодом і знищення розстрілами сотень тисяч українських полонених Червоної армії, що попали в німецький полон у перші тижні німецького нападу на СРСР; масові вивози населення на невольничі роботи в Німеччину; безоглядний грабунок народного господарства; нищення культури; прилюдні розстріли і вішання людей за спроби самооборони; брутальне ставлення до населення; врешті, крайньо вороже ставлення до національних прагнень українського народу, що виявилось в арештуванні членів тимчасового Державного Правління у Львові в перших днях липня 1941 року, у розігнанні утвореної в Києві Української Національної

Поширений текст доповіді, прочитаної 18 жовтня 1975 року на громадських зборах у Нью-Йорку, присвячених двадцять п'ятим роковинам смерті Романа Шухевича — генерала Тараса Чупринки. — Редакція.

Ради, у створенні т. зв. Райхскомісаріату України, у включенні Галичини в Генеральну Губернію і под. При тому треба пам'ятати, що всі ці нещастя впали на українські народні маси, що були виснажені організованим Москвою терором у 1930-их роках.

Єдиною реальною організованою підпільною силою, що протиставилася німцям з перших тижнів окупації України, була ОУН. (Звичайно, я говорю про ту формацію, яка діяла під назвою ОУН під проводом Степана Бандери. Поскільки, однак, Бандера на той час був ув'язнений у німецькому концентраційному таборі, тією ОУН керував від липня 1941 до травня 1943 року Микола Лебедь, а відтоді Роман Шухевич. Дії другої ОУН, себто тієї, що її очолював полк. Андрій Мельник, тут не розглядаються).

У радянській післявоєнній літературі чимало говорить про те, що відразу після того, як німці окупували Україну, опір українського народу проти них організували більшовицьке підпілля та партизанські загони. Але в дійсності було зовсім не так. Коли під ударами німців відступила Червона армія, залишені на окупованих теренах члени КП(б)У довгий час перебували в паніці і не виявляли ніякої діяльності. Щойно німецькі невдачі на фронтах серйозно змінили це становище. Діялося натомість зовсім щось інше. За весь час німецької окупації України, агенти Москви на українських землях робили чимало для того, щоб поборювати українське самостійницьке підпілля, провокувати німецькі репресії проти населення, в більшості через своїх людей, що їх більшовики вислали для агентурної роботи в різних установах окупаційної влади, головним чином у поліції та гестапо. На рахунок тих провокацій, історія яких ще далеко не досліджена, треба записати принаймні частину і без того жорстокої німецької політики на Україні.

Що являла собою ОУН у той час, коли Шухевич перебрав у ній провід? У чисто силовому-кадровому відношенні вона мала тоді, згідно з обліком, проведеним Проводом ОУН при кінці 1942 року, 12 тисяч членів і 7 тисяч юнацтва. За своїм територіальним розміщенням ті кадри були в 1943 році в основній масі сконцентровані в Галичині і на Волині та частинно на Поліссі, у меншій мірі в центральних і східних областях. Члени похідних груп, які в 1941 році вирушили на схід і там працювали в підпіллі, були в більшості знищені німцями в таких центрах, як Київ і Харків, або згодом одержали призначення працювати в інших районах. У 1943 році підпільна мережа ОУН збереглася ще на Донбасі, у Дніпропетровському, Одесі, на Причорномор'ї й у Криму та в інших областях Правобережжя. На Правобережжі мережа ОУН пов'язувалася з рейдуєчими частинами УПА з Волині.

Таким чином, ставши у травні 1943 року головою Бюро Проводу ОУН, Шухевич дістав під свою команду приблизно 20

тисяч членів та юнаків ОУН і, посередньо, також частини УПА. Головну Команду УПА він перебрав щойно 27 січня 1944 року, рішенням Головного Військового Штабу. На той час число вояків і старшин УПА, включаючи туди також відділи Української Народної Самооборони (УНС) в Галичині, сягало також 20 тисяч. Улітку ж 1944 року сила УПА зростає до не менше 30 тисяч. Ясно, що коли врахувати туди також допоміжні кадри, себто людей, які підтримували підпілля харчами, квартирами, транспортом, фальшивими документами і под. або віддавали свої послуги УПА, то число таких учасників організованої визвольної боротьби охоплювало дуже широкі кола суспільності, зокрема селянства.

Організовані сили українського визвольного руху були серйозним політичним фактором у тодішній Україні. Після війни так писав про це на сторінках газети *Сучасна Україна* від 5 жовтня 1952 року, колишній керівний представник німецької окупаційної влади в Галичині: "Широкі народні маси, передусім молода генерація, попали у вир національної самостійницької ідеї. Німецькі сурогати їх ніяк не задовольняли". А 7 січня 1952 року у тій же газеті він так характеризував становище: "В наслідок політичного вишколу підпілля... опозиція людності досягла такої твердості і стійкості, що німецька сторона мусіла врахувати ту поставу, щоб взагалі могли виконувати якісь адміністративні функції". Якщо ж йдеться про Волинь, то у той час відділи УПА опановували терен у багато ширших розмірах, так що німці могли контролювати тільки міста і важливіші шляхи сполучення.

II

Отож, таке було становище пізньої весни 1943 року, коли Шухевич перебрав Провід ОУН, а посередньо й УПА.

А тепер про рішення, що їх він мусів робити.

Насамперед це було утворення Української Народної Самооборони (УНС), що сталося в результаті постанови Проводу ОУН в перших днях червня 1943 року.

Причини утворення УНС у порівняно спокійнішій тоді ще Галичині були такі: 1. Треба було координувати підпільну боротьбу в Галичині з ширшими на той час повстанськими акціями УПА на Волині і Поліссі, що діяли там від осені 1942 року. 2. Треба було протиставитися збройними силами зростаючому німецькому теророві. 3. Треба було мати самооборонні сили для протидії зростаючим антиукраїнським виступам польського підпілля. 4. Треба було не дозволити наступаючим на Карпати частинам більшовицьких партизанів під проводом Ковпака опанувати ті важливі для визвольного руху терени. У такому пляні похід Ковпака став безпосереднім поштовхом для утворення УНС.

5. Треба було приготувати та заправити кадри ОУН на поворотну більшовицьку окупацію.

Тут хочу відзначити, що з поверненням більшовиків на Україну ми рахувалися вже від літа 1942 року, дарма що німці були тоді на вершинах їхньої могутності. На таке мислення у Проводі ОУН вирішальний вплив мали ті члени ОУН, які пішли на схід у похідних групах улітку 1941 року і згодом працювали там у підпіллі. Вони бачили, що німецький терор на Наддніпрянщині був жорстокіший, ніж у Галичині, що цей терор мобілізував дуже швидко населення проти німців, отже з цього можна було робити висновок, що на довшу мету виснажені війною німці тих теренів тривало не опанують і муситимуть відступати з України. Тому в листопаді 1942 року на засіданні Проводу ОУН, яке відбулось у Львові, як основне питання поставлено обговорення плянів праці на час повернення більшовиків. Тоді також вирішено посилити боротьбу проти німецького терору.

Друге рішення, яке у другій половині 1943 року мусів зробити Провід ОУН під керівництвом Шухевича, було відношення до польських партизанів і підпілля на українських землях. Відомо, що вже на весні 1942 року поляки повели кампанію фізичного винищування української інтелігенції на Холмщині. А влітку 1943 року, після того, як до УПА перейшла більша частина української допоміжної поліції на Волині, частина місцевих поляків підтримала німців у їхньому терорі проти українського населення. Врешті, у той же час польське підпілля почало тероризувати також українську інтелігенцію в Галичині, головним чином у Львові.

Провід ОУН, який уже в 1940 році нав'язав звязки з польським підпіллям, намагався вплинути на припинення терору. Проте розбурхані настрої серед частини польського населення брали верх. У таких умовах улітку 1943 року керівництво ОУН і УПА на Волині провело відплатні акції проти польського населення, ударивши по тих польських селах, що були опірними пунктами для випадів німецьких частин проти українців. З погляду українських національних інтересів ті відплатні акції проти поляків були не менш трагічні, ніж польський терор проти українців.

Саме так оцінив це питання Провід ОУН і вирішив зробити усе можливе, щоб не допустити до дальшого завогнення взаємин. Так поставили справу делегати ОУН у розмовах з керівниками польського підпілля, а рівночасно в жовтні 1943 року Провід ОУН проголосив повідомлення, в якому м. ін. читаємо:

Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків

змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН осуджує акти взаємних масових вбивств, звідки вони не походили б, і визнає українське громадянство бути чуткими на ворожу інспірацію... Заразом Провід ОУН апелює до польського населення здержатись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставлятися. Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати.¹

У результаті цих наших заходів керівництво польського підпілля серйозніше поставилося до самочинних актів польських боївків, так що в лютому 1944 року дійшло до підписання спільного протоколу між Підготовною комісією для утворення УГВР і представником польського екзильного уряду. У протоколі стверджувалася спільність інтересів обох народів у боротьбі проти Німеччини і Росії.

Іншу проблему створили для ОУН і УПА у початкових місяцях 1944 року намагання німців нав'язати з нами зв'язки. В різних місцевостях західних областей німецькі командири і поліційні органи почали шукати контактів з підпіллям і УПА, мовляв, в ім'я спільної боротьби проти більшовиків. Провід ОУН відкинув такі сугестії і заборонив місцевим клітинам будь-які розмови з німцями. Ми керувалися не тільки прагматичними міркуваннями, мовляв, німці програли війну, отже не має потреби з ними говорити. Справа була також у тому, що будь-які зв'язки з німцями Москва могла використати для того, щоб ще більше плямувати нашу боротьбу, як нібито німецьку агентуру. (Варто відзначити, що в той же час німецька пропаганда називала ОУН і УПА агентами більшовиків). Звідси рішуча постава Проводу ОУН і Головної Команди УПА. У двох випадках це доручення було порушене, в результаті чого курінний УПА Сосенко і сотенний Орел, які самовільно почали розмови з місцевою німецькою владою у Володимирському районі на Волині і в районі Кам'янки Струмилової у Львівській області, були засуджені польовим судом УПА на кару смерті, і вирок був виконаний.

Така постановка справи впливала з принципового відношення ОУН зарівно до німецьких, як і більшовицьких окупантів. Від початку німецько-радянської війни ОУН розглядала її як війну двох імперіялізмів за опанування передусім України і вважала своїм обов'язком їм протиставитися, висуваючи ідею боротьби за державну незалежність України та перебудови сходу Європи на

---

1. Микола Лебедь, УПА, Видання Пресового Бюра УГВР, 1946, стор. 117.

національному принципі. Вислів такої постави ОУН знаходимо в Постановах II конференції ОУН у квітні 1942 року, в яких м. ін. читаємо: "Московсько-більшовицькій концепції інтернаціоналу і німецькій концепції т. зв. Нової Європи ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливості, національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав, під гаслом 'воля народам, воля людині' ".²

Рівночасно ОУН вважала, що самостійницька українська політика вимагала активної боротьби проти обох імперіялізмів, зокрема проти німецького в умовах німецької окупації України, бо тільки завдяки тому можна було мобілізувати народні маси також проти більшовиків, які у той час намагалися виступати декларативними захисниками українського народу. Про цю двофронтову боротьбу говориться в Постановах III конференції ОУН, що відбулася в лютому 1943 року. Там читаємо:

1942 рік був на українських землях роком упертої і завзятої боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Вона проходила серед нещадного гніту й поневолення українського народу німецьким окупантом, серед намагання зробити з нього раба на власній землі і знищити як націю та серед повторних спроб московського червоного і білого імперіялізмів розкласти український народ і приготувати ґрунт для його нового політичного й економічного поневолення... Тільки шляхом боротьби проти німецького імперіялізму можна: а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які під загрозою з боку німецького імперіялізму шукають охорони в Москві, демаскувати московський більшовизм, що свої імперіялістичні заміри й далі поневолювати Україну прикриває гаслами боротьби для оборони українського та інших поневолених народів перед німецьким окупантом, б) здобути для українського народу і його національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньому міжнародному відтинку.³

III

Вже в перші тижні праці Проводу ОУН, очоленого Шухевичем, стало перед ним питання офіційного ствердження програмових змін, що пройшли і далі проходили в ОУН за німецької окупації. Йшлося зарівно про політичну програму ОУН, за допомогою якої вона хотіла мобілізувати маси до боротьби за самостійність, як і про характер та ролі самої ОУН у народі.

Відомо, що прийнята на I конгресі Українських Націоналістів у

2. Там само, стор. 18.

3. Там само, стор. 22-23.

Відні в 1929 році програма ОУН надавала цій новій формації характеру модних у тодішньому світі орденів-рухів, — у яскравому запереченні плюралістичних суспільних формацій типу демократичних партій. Цей факт визначив обличчя ОУН зарівно у філософсько-світоглядovому, як і в суспільно-політичному відношенні. В ухвалених на тому конгресі постановогах говорилося м. ін., що ОУН побудована на принципах "надпартійности і монократизму".

Такі самі по суті програмові засади ОУН були схвалені на наступних двох конгресах, чи великих зборах ОУН, тобто на римському в серпні 1939 року і на краківському у квітні 1941 року, отже після розколу на групи бандерівців і мельниківців. Цікаве, що згадану "надпартійність і монократизм" римський збір ще більше акцентував, проголосивши, що голова ПУН, себто Проводу Українських Націоналістів, є рівночасно "вождем нації". Таких претенсій не пред'явив краківський, себто бандерівський збір. Він навіть вносив у програму ОУН деякі нові елементи, що заповідали майбутні зміни, але в цілому він тяжів ще до минулого, з приводу чого в його постановогах є чимало внутрішніх суперечностей.

Так, наприклад, на краківському зборі вперше у програмі ОУН появилось шляхетне гасло "воля народам", "воля людині", яке, без сумніву, витримало пробу життя під час війни і після неї. Але паралельно з цим там таки говориться про побудову української держави на принципі "одної політичної організації, провідного національного активу", що означає не менше, як монопольне становище ОУН в українському політичному світі. Там, де влада в державі належить одній політичній партії, про свободу людини, як відомо, не доводиться говорити. На це вразливі були зокрема народні маси СРСР, які на власній шкірі відчули безконтрольну диктатуру однієї партії. Таких розбіжностей було більше. Суперечність виявилася, наприклад, у гаслі "Україна для українців", з яким похідні групи ОУН вирушили в 1941 році на схід. Саме собою це гасло було правильне, якщо ним акцентувати позицію українського народу як господаря своєї землі. Зрештою, в український політичний словник це гасло внесла не ОУН, а Микола Міхновський. Проте, у практичному застосуванні у зустрічі з меншостями України, що творили тоді 20 відсотків населення (сьогодні більше), це гасло треба було реформувати, наголошуючи рівноправність усіх меншостей як співгосподарів нашої землі.

Недостатньою виявилась у застосуванні в умовах боротьби також частина соціальної програми ОУН і її треба було доповнювати.

Тому, коли три місяці після того, як Шухевич перебрав Провід ОУН, відбувся у серпні 1943 року III Великий Надзвичайний Збір

ОУН, (до речі, єдиний великий збір тієї організації, що мав місце на рідних землях), усі згадані питання стали предметом ширшої аналізу. Не маючи тут змоги входити в деталі, скажу тільки, що в ухвалених тоді постановках, в їх основу покладено як вихідну позицію українську націю і самостійну українську державу, а в ній вільну людину, і разом з цим стверджено, що ОУН бореться "за свободу друку, слова, думки, переконань, віри, світогляду, проти офіційного накидування суспільності світоглядкових доктрин і догм", за рівноправність усіх меншостей, за міжнаціональні взаємини, побудовані на принципах державної незалежності і невтручання у чужі справи. Логічно, відкинено також будь-які елементи сектлярської ексклюзивності та нетолеранції до інакшому-маючих. Годиться відзначити, що цим шляхом пішла далі ОУН у наступні роки. У декларації Проводу ОУН з приводу закінчення другої світової війни в 1945 році говориться м. ін. про "цілковиту демократизацію державного і суспільного життя", як ціль політики ОУН. До речі, і в самій ОУН уведено в 1943 році принцип колективного керівництва та елементи демократії, правда, у розмірах, що могли бути реальні в підпільній визвольній організації, яка стоїть у безпосередній боротьбі з окупантом.

Тут слід сказати, що націоналізм як ідеологія, в розумінні доктрини, яка визначає націю як вихідну позицію дії і ставить її в центр змагань, далі творив основу мислення ОУН. У цьому відношенні не було розбіжностей між тими, хто формулював постанови III збору ОУН і творцями попередніх зборів. Але була глибока різниця поглядів між ними в державно-устроєвих питаннях, у ставленні до демократії, до громадянських свобод, до світоглядкового і політичного плюралізму, до меншостей України, врешті, у питанні розуміння ролі самої ОУН у суспільстві.

Звичайно, Постанови III збору ОУН їх творці не розглядали як незмінну догму. Це була актуальна програма боротьби націоналістичного і рівночасно в ширшому розумінні — національно-визвольного руху, і як така вона стала міцною зброєю в руках того руху. (Хочу пригадати, що подібні ідеї були викладені влітку 1943 року у виданому Головною Командою УПА памфлеті п. н. *За що бореться УПА?*). Цікаво, що при всій наклепницькій кампанії, що її постійно ведуть більшовики проти ОУН і УПА, вони тих політичних позицій ніколи не згадують. Це ясне, бо в ідейно-програмовому відношенні Москва ніколи не перемогла ані ОУН, ані УПА. З другого боку, чужинецькі дослідники оцінюють постанови III збору як не тільки серйозне досягнення ОУН, але також як надбання у розвитку української політичної думки взагалі. У цьому безперечна заслуга також Романа Шухевича. Він був заангажований у підготовній стадії III збору зарівно на форумі Проводу ОУН, як і на самому зборі.

Нові політичні позиції ОУН створювали також пригожі умови

для співпраці з іншими народами, що брали участь у боротьбі проти німецького і московського імперіялізмів чи були ними загрожені. На практиці це виявилось зокрема у взаєминах між українцями, що вели боротьбу проти німців, і іншими неросійськими народами СРСР, що попали в німецький полон і з них німці часто творили різні допоміжні частини. У 1943 році УПА на Волині і Поліссі розгорнула широку пропагандивну акцію з намаганням притягнути тих людей до співпраці у спільному фронті боротьби. Таким чином при УПА утворилися тоді деякі іншонаціональні відділи. В результаті цього також заходами Головної Команди УПА 21-22 листопада 1943 року відбулася на Волині перша конференція представників поневолених народів, у якій взяли участь 39 делегатів від різних національностей (українці, азербайджанці, білоруси, грузини, татари, узбеки, чуваші, осетини, казахи та ін.). У постановках цієї конференції сказано м. ін.:

Обидва воюючі імперіялізми заперечують право на вільний політичний і культурний розвиток у самостійних національних державах та несуть усім народам політичне, соціальне і культурне поневолення у формі гітлерівської 'Нової Європи' та більшовицького СРСР... Тому конференція вважає необхідним створити Спільний Комітет Народів Східньої Європи й Азії, який буде координувати всі національні сили тих народів...⁴

У конференції брав участь також Шухевич.

Дальшим питанням, що на переломі 1943 і 44 років вимагало вирішення, було питання верховного політичного керівництва підпільною і повстанською боротьбою. Фактично це керівництво перебувало в руках Проводу ОУН і Головної Команди УПА. Так сталося тому, що у нас не діяли існуючі до війни легальні українські політичні партії, як це було у поляків, французів чи чехів. Послідовно у тих народів політичні керівництва підпільної боротьби проти німців були еманцією проводів тих партій. У нас же на Наддніпрянщині старі українські політичні партії давно знищили більшовики, а в західних областях з приходом більшовиків у 1939 році і німців два роки пізніше наші легальні політичні партії самоліквідувалися, себто перед ворогом капітулювали. (Звичайно, я тут не говорю про ту частину членства ОУН під проводом полк. Мельника, які діяли в підпіллі).

Тим не менше як вирішальна політична сила залишалася ОУН, і вона не мусіла б тоді своєю владою ні з ким ділитися. Проте, поперше, це не відповідало б новій програмі ОУН, згідно з якою вона розглядала себе не як монопольна політична сила в народі, а

---

4. Там само, стор. 58

як один з факторів. Подруге, у тодішній боротьбі в підпіллі і в УПА брали участь не тільки члени ОУН, але й непартійні чи люди, що були колись пов'язані з іншими політичними партіями або навіть і керували ними, наприклад, Василь Мудрий, колишній голова УНДО, який своєї партії для боротьби з німцями, правда, не активізував, але сам весь час співпрацював з ОУН. Подібне треба сказати про діячів з центральних і східніх земель України. Природно, вони мали право вимагати, щоб всенациональну боротьбу народу репрезентувала загальнонаціональна верховна установа, як сурогат державної влади у протиставленні до фіктивного уряду УРСР. Це привело до утворення Української Головної Визвольної Ради в липні 1944 року як такого верховного керівництва. Цим також утворилася нова структура та ієрархія в організованому визвольному русі, в якій ОУН ставала тільки одним, хоч дуже важливим фактором, але не присвоювала собі права на верховне керівництво. Головою Генерального Секретаріату, себто виконавчого органу УГВР, був обраний Шухевич.

Таким чином в особі Шухевича об'єдналися три найвищі пости тодішнього українського революційно-визвольного руху. У цьому контексті перед ним, як і перед цілим рухом стало на весні 1944 року історичне питання: що далі робити перед обличчям поворотної окупації України більшовиками. З одного боку, тут ішлося про життя тоді близько 50 тисяч організованих членів ОУН і воєнів УПА, з другого — про те, щоб знайти найбільш доцільну і реальну постановку з погляду інтересів дальшої визвольної боротьби народу. Слід нагадати, що, зважившись влітку 1941 року на боротьбу проти німців, ОУН, а згодом УПА забезпечили існування незалежного українського політичного фактора між двома ворожими імперіялізмами. Без них Україна була б в очах світу під час другої світової війни тільки причіпкою до німецького або російського воза. Тепер же, в 1944 році, треба було визначити основну лінію самостійницької політики, продовжити її також в умовах нової більшовицької окупації.

Ці питання розглядалися широко вже на Третій конференції ОУН у лютому 1943 року, і там бралися до уваги такі дві можливості: 1. Масовий революційний виступ ОУН і УПА на переломі німецької і більшовицької окупацій, метою якого було б задемонструвати перед світом рішення народу боронити свою незалежність проти обох займанців і стати, на випадок невдачі, чимось на подобу кінцевого акорду, що мав би створити легенду для тих, що прийдуть після тодішнього покоління. 2. Підготувати кадри на довшу боротьбу в умовах більшовицької дійсності. Бралася ще до уваги можливість виходу більшої частини Проводу і кадрів за кордон. Концепцію еміграції відкинено. Відкинено

також доцільність масового, демонстративного виступу. Залишалася, отже, ставка на перетривання і ведення боротьби в нових умовах. Таку постановку згодом прийняв також ІІІ великий збір і нею керувався Провід ОУН до кінця німецької окупації України. Виїхати за кордон для ведення інформаційної акції про боротьбу на землях доручено трьом членам Проводу ОУН та кільканадцятьом керівним членам організації. Сам же Провід ОУН, як і Головна Команда УПА та керівні діячі УГВР, залишилися на рідних землях здійснювати прийняту політичну постановку. Керівництво цілого руху спочило на плечах тоді 37 річного Романа Шухевича-Чупринки.

IV

На закінчення ще декілька слів до питання: якою людиною був Роман Шухевич?

Слід сказати, що видатні постаті нашої визвольної боротьби не мають щастя до своїх біографів. Не дждався, наприклад, досі ґрунтовнішої політичної біографії Симон Петлюра, хоч від його смерти минає півсторіччя. У тих, хто про таких діячів пишуть, переважають у більшості іконографічні тенденції. Таким чином, замість людини, перед вами ставлять ікону. А втім, люди великого чи непересічного формату таких ікон не потребують. За них говорять їхні діла.

Такою людиною був власне Шухевич. Я сказав би, що найбільш помітною його рисою було те, що він був справжньою, повною людиною, що у нього не було штучности і пози, що він ненавидів фрази, що був прямий і відвертий. Своїм фізичним ростом Шухевич не був високий, але ніколи не ставав на котурни чи п'єдесталі, щоб видаватися вищим — у фізичному чи переносному значенні. Він був вільний від комплексів і легко встановлював зв'язки з людьми. Шухевич був з природи людиною веселої вдачі. Також як Головний командир УПА і Голова ОУН він міг жартувати з вояком УПА чи з низовим членом ОУН, але рівночасно міг бути гострим і деколи безоглядним до членів Проводу, у тому числі й до своїх особистих приятелів.

Шухевич не був людиною інтелектуального типу, він був радше людиною дії, був емоційний і рішучий, але його природна інтелігенція дозволяла йому контролювати почування розумом. Він твердо обстоював свої погляди, але не відмовлявся їх ревізувати у зустрічі з переконливими аргументами. Коли ІІІ конференція ОУН у лютому 1943 року вирішила протиставитися політичній концепції творення дивізії "Галичина", хоч доцінила вартість військового вишколу, Шухевич висловлювався за більш гнучку тактику. Згодом, однак, у зустрічі з фактами, він погодився

з наставленням Проводу. Улітку 1943 року, вже перебравши Провід ОУН, Шухевич критично оцінював надто широкі розміри дій УПА на Волині. Але, поїхавши туди у жовтні того ж року, повернувся оборонцем волинської тактики.

Шухевич безперечно мав міцно розвинений політичний інстинкт суспільного діяча, що прагне вести громаду. При тому, однак, він умів критичним оком подивитися також на самого себе. Коли в травні 1943 року йому запропонували перебрати Провід ОУН, він у довшому виступі перерахував свої слабості, переконуючи, що він на цей пост не надається. Але після того, як перебрав Провід і, як це звичайно в житті буває, на цьому посту виріс, — уже три місяці пізніше, в серпні, на III великому зборі, він уважав себе природним кандидатом на провідника ОУН. Так, зрештою, оцінили його учасники того збору.

Як політичний провідник Шухевич мав особливе почуття відповідальності за взяті на себе завдання, він мав моральну поставу, що її, перефразовуючи Івана Франка, можна назвати почуттям собачого обов'язку у відношенні до свого народу. І в 1944 році і згодом він, очоливши народну боротьбу, відкинув можливість свого особистого виходу на еміграцію.

При тому його як політичного і військового діяча ціхувало глибоке почуття реалізму. Шухевич завжди обома ногами стояв на землі. Ні в нього, ні зрештою в керівних колах ОУН не було в 1944 році ілюзій щодо шансів боротьби на довшу мету, якщо не постануть більш пригожі умови. Коли я востаннє прощався з ним у другій половині липня 1944 року, він розраховував, що в більшовицьких умовах організована підпільна і повстанська боротьба зможе перетривати приблизно два-три роки. Як відомо, він нею керував упродовж шести років. Коли так сталося і коли питома вага цієї народної боротьби в нашій найновішій історії така велика, — то це результат не тільки жертвості і патріотизму тисяч синів і дочок українського народу, але не в меншій мірі тривалий пам'ятник небуденному політичному та військовому талантові, силі і характерові тієї людини, яка цією боротьбою керувала.

ЯКА ЕВОЛЮЦІЯ?*

Анатоль Камінський

З погляду визвольної національної політики питання еволюції треба розглядати в чотирьох головних площинах: а) еволюції власних сил чи власного національного потенціалу, б) еволюції ворожого окупаційного режиму, в) еволюції чужих антирежимних сил і г) стану й еволюції регіональної та загальної міжнародної ситуації.

Почнемо з стану і тенденцій розвитку власних сил, власного національного потенціалу та тенденцій його розвитку, як засадничого, вирішального, вихідного елементу. В аспекті еволюції, як визвольного процесу, йдеться тут передусім про сам народ як демографічну масу, його територію й економіку. Є це три субстантивні елементи всякого визвольного процесу, з яких виводяться далші складніші фактори національного потенціалу, такі, як загальна культура і освіта народу, його політична культура і національна свідомість, наукові, технологічні, військові, мистецькі та всі інші духові, творчі і матеріальні сили і вартості.

У склад народу, очевидно, входить і його еміграція (чи діаспора), яка у випадку поневоленого народу має звичайно куди більше значення, ніж еміграція незалежного, державного народу. Передумовою цього, samozрозуміло, є духове і практичне пов'язання еміграції з народом та її активна участь у визвольній боротьбі народу.

Вирішальним у визвольній боротьбі є завжди сам народ. У демографічному розумінні йдеться тут про такі його виміри, як кількість; характер його розселення — по містах, робітничих центрах і селах; соціально-професійна стратифікація й уклад; стан і розташування серед нього чужого елементу.

Далі йдеться про саму етнічну територію, характер кордонів, фізико-географічний і соціологічний рельєф цієї території. Це останнє вимагає, мабуть, деякого пояснення: йдеться тут, наприклад, не тільки про придатність чи непридатність етнічних кордонів як природних і суспільних заборол проти чужого,

---

*Це перша із запланованої автором серії статей на цю тему. —
Редакція.*

ворожого етнічного тиску і пригожість терену для розгорнення таких чи інших форм боротьби, включно із збройно-партизанськими. Як загально відомо, гори і ліси у відповідному укладі є природно догідними базами для партизанської війни класичного типу чи, як її інакше називають, для селянської партизанської війни. Так само ясне, що з появою міського партизанського руху в цьому відношенні на перше місце виступає соціологічний рельєф території, тобто характер і уклад міст та робітничих центрів, як основних баз і огнищ сучасних і майбутніх форм міського партизанського руху. При тому тут треба мати на увазі не лише національний і суспільно-економічний характер цих міст і робітничих центрів, але й саму "урбаністичну" структуру, вигляд і уклад цих поселень. Так, наприклад, Пол Вілкінсон, пишучи про ірландських терористів, каже: "Слід пам'ятати, що Бельфаст є майже ідеальним тереном для міської партизанської війни. Це є місто з понад 400 000 мешканців, більшість яких живе в малих домах при вузьких вулицях. У місті є дуже мало природних границь, і його розпливчата анонімність є дуже вигідною для того, щоб терорист міг легко оминати патрулів і зникнути в довкіллі. Багато будівель є з вікторіанського чи едвардівського періоду, і подвір'я є розділені високими мурами. На кожній вулиці є ідеальні місця для обстрілу і численні сховки для снайперів і засідок".¹ Коротко кажучи, сама атмосфера Бельфасту і його урбаністика сприяють міській партизанській війні.

Коли ми говоримо в огляді про еволюцію також і про певні форми революційної боротьби, то це діється не випадково. Справа не лише в тому, що сьогодні часто затираються границі між поняттями еволюції й революції, в наслідок чого постала широка сіра смуга мішаних понять, але й йдеться головне про те, що визвольний процес треба розглядати як поєднання обох форм боротьби — еволюційної й революційної, при чому якраз еволюція є завжди базою революції.

Повертаючися до вихідного елементу нашого національного потенціалу — народу, як демографічної сили — мусимо передусім сказати, який його стан і які тенденції розвитку на майбутнє. При тому треба визначити не лише самі абсолютні величини у власній історичній перспективі, але й порівняти їх з іншими народами, а передусім з російським. І незалежно від того, які не вигідні і не сприятливі ці дані і співвідношення були б, їх конечно треба визначити не лише для з'ясування фактичного стану, але й для того, щоб зробити з цього стану належні висновки для кожного-денних вимог боротьби. Бож якраз цей коженденний змаг народу

---

1. Paul Wilkinson, Political Terrorism, John Wiley & Sons, New York-Toronto, 1974, стор. 117.

за його існування є центральним питанням еволюції. Не треба, зрештою, доводити, що всяке політичне планування мусить базуватися на реальних величинах, і з цього погляду будь-яка прикрашувальна косметика — статистичного чи соціологічного порядку — означала б обдурювання самих себе.

Почнемо з статистики. У 1970 році в УРСР було 35 284 000 українців, які становили 74,9% населення. У 1959 році українців в УРСР було 32 158 000, що становило 76,8% всього населення. Кількість росіян з 7 091 000 в 1959 році (16,9%) зросла до 9 126 000 (19,4%). Ці числа говорять самі за себе, навіть якщо співставити їх з даними за 1926 рік, коли українців на тих самих теренах було 28 550 000 (75,4%), тобто у відсотковому відношенні дещо менше, ніж у 1959, а росіяни нараховували тільки 3 055 000, тобто 8,1%. Бо слід не забувати, що, як порівняти національний склад населення УРСР на 1926 і 1959 роки, то, як писав проф. В. Кубійович, хоч між тими роками "число українців збільшилося на 12,6%, їх відсоток до всього населення залишився майже без змін (лише тому, що три великі національні меншини — євреї, поляки і німці у 1941-46 роках утратили здебільша свій стан посідання)". Це поперше. А подруге: "число росіян збільшилося на 13,2% і їх відсоток зріс з 8,1% до 16,9%, а число інших національностей знизилося з 6 265 000 (у 1926 році) до 2 620 000 (у 1959), тобто на 58,5%, і їхня участь порівняно з усім населенням знизилася з 16,5% до 6,3%. У 1926 р. на 1 000 українців припадало 106 росіян, у 1959 — 220".²

Оце й є вся вимовність і виразність вищеподаних чисел з усіма наслідками й імплікаціями демографічного і політичного порядку: зріст українського народу у відсотках на своїх землях позначений знаком мінус, тоді як кількість росіян на Україні постійно зростає, разюче непропорційно на користь росіян. Це зокрема ясно показали останні роки, коли виявилось, що від 1959 до 1971 року кількість росіян зросла аж на 2 035 000.

Далі. Зменшення числа інших національностей (крім російської) виповнилося якраз зростанням кількості росіян, що скріпило питому вагу російського елемента на Україні в усіх відношеннях і позбавило нас наших природних союзників, якими перед обличчям тотального русифікаторського тиску мусіли б стати інші національні меншості, а передусім євреї і поляки. В аспекті загальної антиєврейської й антиізраїльської політики Кремлю, яка й здинамізувала великою мірою політичну активність євреїв в СРСР, і з уваги на важливу роль поляків в сателітному "обручі" — це є позбавлення нас певних допоміжних, союзних сил

---

2. В. Кубійович, "Зміни національних відносин в Україні в 20 ст.", *Український самостійник*, грудень 1974, стор. 7.

на наших власних землях у спільному неросійському фронті проти російського імперіялізму і шовінізму.

Очевидно, дехто може сказати, що, мовляв, немає гарантії, що в майбутньому постава єврейського населення не може змінитися на користь росіян, а польська меншість не може стати опорою імперіяльних проєкцій певних шовіністичних польських кіл, які мріяли б про Львів і Вільну. Але й навіть тоді, у тому найбільш несприятливому випадку для всіх трьох зацікавлених партнерів — українців, поляків і євреїв — така ситуація була б для нас вигідніша, бо ми мали б справу з "різномірними" розділеними противниками, а не однорідним російським масивом.

Ми живемо в післяіндустріальну добу, на початку т. зв. науковотехнічної революції чи, як її залюбки називають, на порозі кібернетичної, комп'ютерської ери. У центрі всіх суспільно-економічних процесів стає місто і робітничий центр з його науково-технологічними установами і висококваліфікованим робітництвом. Їхня роль щораз більше зростає і в чисто політичному сенсі, а зокрема до небувалих дотепер розмірів зростає потенційна роль інтелігенції — технологічно-робітничої та творчої, з одного боку, й "інтелектуалізованого" робітництва — з другого. Україна в цьому відношенні не пасе задніх. Навпаки, і то попри те, що й у цьому відношенні Москва стосує політику дискримінації супроти нашого народу. Не лише шляхом різних "реформ" концентрується непропорційно більшість основних ресурсів модерної технології на російській етнографічній території, але й навіть відсоток докторських ступенів вищий серед росіян, ніж серед українців. Так, наприклад, за даними на 1970 рік на 1 тис. працюючого населення в УРСР росіяни мають 98 осіб з вищою освітою, а українці тільки 47, а по цілому СРСР росіяни мають 69, а українці 53. Але, попри це, Україна є вже у стадії початкової науковотехнічної революції, мірилом якої є не самі капіталовкладення і валова продукція, але електронна машина — комп'ютер, організація праці, якість продукції і кваліфікації того, що її продукує. При тому йдеться не про саму "комп'ютерщину", а про всю суму суспільно-економічних і освітньо-професійних змін, які супроводжуються передусім великим кількісним зростанням інтелігенції взагалі.

Як писав Ю. О. Курносів у *Віснику АН УРСР* за грудень 1974 року:

Однією з характерних особливостей змін у соціальної структурі суспільства на сучасному етапі є випереджаючі темпи кількісного зростання інтелігенції порівняно з будь-якою іншою соціальною групою. Так, в Українській РСР протягом 1959-1970 рр. кількість зайнятих у народному

господарстві республіки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою збільшилася з 1. 51 млн до 3. 27 млн чоловік, або зростала в середньому щороку на 10 процентів. Насичення народного господарства спеціалістами відбувалося майже у чотири рази швидше, ніж зростання кількості працівників інших категорій, разом узятих. Помітнішою стала питома вага інтелігенції серед усього населення республіки — вона збільшилася з 3, 5 до майже 7 процентів. Таких високих темпів не було в попередні роки. ³

І далі:

Нема потреби доводити, що науково-технічний прогрес вимагає не тільки постійного оновлення техніки і технологічних методів, а й обов'язкового зростання "інтелектуальної" оснащеності, тобто теоретичних, технічних, організаторських знань, застосовуваних на виробництві. Відсутність у більшості практиків достатньої науково-технічної підготовки негативно позначається на виконанні ними службових функцій. ⁴

Якщо йдеться про "верхи" інтелігенції, то, за тим самим автором:

Абсолютна більшість вчених республіки працює в наукових установах та у вищих навчальних закладах (у 1970 — 89 процентів, у тому числі понад 92 проценти докторів і кандидатів наук). Зростає і число спеціалістів, які займаються науковою роботою на промислових підприємствах і в проектних, проектно-конструкторських та проектно-технологічних організаціях. Особливо швидко збільшується тут число осіб з науковими ступенями і званнями.

Протягом 1959-1970 рр. науковців у республіці стало у 3, 3 раза більше. На кінець дев'ятої п'ятирічки їх чисельність має зрости порівняно з 1970 роком майже на третину. ⁵

Яка тенденція генерального розвитку такого стану в майбутньому, про це пише дуже виразно вже не режимовий, а самвидавний радянський автор Е. Домовой: "Відомо, що в сучасному світі, завдяки науково-технічній революції, наука стає безпосередньою продуктивною силою. Представником цієї нової сили є науково-технічні робітники. Динаміка клясового розвитку найбільш розвинених країн Заходу показує, що 1) кляса селянства

---

3. Ю. О. Курносов, "Зміни в структурі інтелігенції Української РСР у період розвинутого соціалізму", *Вісник АН УРСР*, грудень 1974, стор. 60.

4. Там само, стор. 64.

5. Там само, стор. 64.

уже практично відійшла в минуле, 2) кляса робітників, як фабрично-заводських пролетарів, переходить фазу свого розквіту й намітився перелом у бік її зменшення, 3) зате кількісно і якісно йде вгору шар науково-технічних робітників".⁶

Як одну з головних прикмет цього шару Домовою визначає його зацікавлення "в свободі, як підставі свого існування. Бо несвобода паралізує сили цього соціального шару, а значить і нові продукційні сили... Новий соціяльний шар більше, ніж будь-який інший, зацікавлений у суспільному характері виробництва. Сам його характер праці значно менше потребує шорсткої організації, суворой регламентації його діяльності. Йому органічно огідна субординація й ієрархія. Сам суспільний характер виробництва забезпечить можливість повнокровного розвитку нової продуктивної сили — науки, в основі існування якої лежать людські свободи".⁷

Коротко кажучи, психологічний профіль, настанова, інтереси і прагнення цього шару є такі самі, як і творчої інтелігенції, для якої теж свобода є передумовою її праці й вияву її справжньої творчости. І якраз у цьому пункті виступає органічне поєднання цих двох категорій інтелігенції, яке має величезне значення для розвитку не лише інтелігенції, як кляси, але й для майбутніх еволюційних і революційних процесів модерного суспільства. Не забуваймо, що якраз передова творча інтелігенція була протягом віків і залишилася й надалі головним інспіратором, духовим і політичним провідником багатьох національних і соціяльних рухів та революцій.

Очевидно, це не значить, що вся нова інтелігенція автоматично і суцільно становиться антирежимною. Як й у випадку творчої інтелігенції, більша її частина буде пасивною, а певна частина буде не лише шукати компромісу з пануючою бюрократією, але й буде намагатися їй вірно служити та ідентифікувати свої інтереси з нею. Крім цього, як і в інших ділянках, так і тут не все буде тільки чорне і біле, але буде й багато сірого. Ідеться тут однак про основну тенденцію у формуванні активної, передової частини інтелігенції, яка з природи науково-технічної революції в умовах тоталітарного режиму буде завжди антирежимною. Не забуваймо при тому, що у всіх радикальних соціяльних і політичних рухах ініціатива, розбудова і керування виходили завжди від активної меншости, яка перебирала на себе завдання і обов'язок пасивної більшости.

Історія не знає повторення тотожних ситуацій, але вона знає

---

6. *Демократ*. Орган демократичного руху Радянського Союзу, ч. 4. Е. Домовою, "У пошуках реальности", машинопис, стор. 5.

7. Там само, стор. 6.

певні аналогії. У цьому відношенні можна провести певну паралелю з 19 ст., коли початкові основи загальної і фахової освіти в царській Росії, будовані самим же режимом, зумовлені, однак, суспільно-економічними вимогами часу, відограли подібну роль на той час, що її призначила історія науково-технічної революції в нашу добу. Дуже яскраво цю ситуацію в 19 ст. схопив Вілкінсон, пишучи, що "як й інші модерні автократії, Росія не довела, що вона є імунна проти тиску за суспільну зміну, зумовлену зсередини і ззовні. Було неможливо недопустити всі ліберальні ідеї і впливи Заходу. Потреба нових професій і вищого рівня освіти привела до того, що російський режим почав розвивати загальну освіту. При кінці панування Олександра I (1825) розбудовано 6 університетів, 48 державних гімназій і 337 вищих державних початкових шкіл. Вони й допомогли створити могутню машину для знищення февдальної автократії — малу, але впливову радикальну інтелігенцію. Ця інтелігенція, як погоджуються історики модерної Росії, не мала монолітного класового складу. До неї належало багато виходнів з аристократії, а також елементи дрібної буржуазії (щоправда, у цих була радше тенденція залишатися ізольованими) і, зокрема від 1850-их років, вона значно зросла коштом "різничинців" (інтелігенції, яка походила з робітництва і селянства). Вона мала тенденцію концентруватися довкола університетських центрів, головне в Петербурзі і Москві, і студентство в університетах й інститутах було вітальними джерелами для її рекрутування..."⁸

Очевидно, що СРСР і УРСР далеко ще не дійшли тієї динаміки класового розвитку, про яку пише Домовой, і зокрема не перейшли і не перейдуть так скоро етапу науково-технічної революції. Причин на це багато, а головні з них — це відсутність передової технології, яку Москва намагається дістати від Заходу, і брак інтелектуально-суспільної свободи, як основної передумови здійснення науково-технічної революції. Вся проблема в тому, що інтелектуально-суспільна свобода є інтегральною частиною загальної свободи, у тому числі і політичної, що на практичній мові означає конечність належної лібералізації й демократизації цілої системи, що про них писав і Сахаров, і Гароді й інші. Це знову ж означає позбавлення партії повної монополії політичної, економічної і тотальної влади взагалі, на що партійна верхівка аж ніяк не хоче погодитися і, приставлена до стіни, шукає половинчатих, чисто технічних розв'язок при допомозі американських, японських і західноєвропейських кредитів та модерних технологічних установок, у надії, що їй вдасться викрутитися з цього складного становища і бодай якоюсь мірою домогтися своїх цілей.

---

8. Paul Wilkinson, *цит. твір*, стор. 61.

Справа, однак, куди складніша, ніж це могло б здаватися теперішнім вождям КПРС, і виглядає, що вони просто не в стані збагнути всю парадоксальність свого становища і серйозність конфліктового розвитку СРСР.

До речі, таке їхнє наставлення лише уяскравлює сучасну кризу, яка визначається кардинальним, глибоким конфліктом між вимогами поступового післяіндустріального суспільства і застарілим, реакційним політичним режимом, який якраз стоїть на перешкоді науково-технічній революції. Вживаючи марксистської формули, маємо тут класичний приклад конфлікту між базою і надбудовою, між економічно-суспільними і політичними відносинами, конфлікт, який, за твердженням того ж Маркса, є якраз передумовою революційної ситуації.

Вищесказане не означає, очевидно, що суспільно-економічні зміни приведуть автоматично, відразу до потрібних політичних змін. Ми далекі від такого спрощеного марксистського розуміння взаємозалежності і взаємопов'язаності політичних й економічних процесів. Ясно, що наслідки такого чи іншого суспільно-економічного процесу в політичній ділянці залежать і від вже існуючої політичної обстановки, льокальних умов, національного характеру режиму, ментальності традицій і специфіки цілого політикуму, які можуть не лише гальмувати постання "нормальних" політичних наслідків, але й їх спотворювати, деформувати і ставити навіть "догори ногами". Чейже якраз дотеперішня історія здійснюваного в СРСР комунізму власне показала, що він запроваджувався в життя не на базі існуючої матеріальної бази, а, навпаки, політична надбудова творила для нього (і для себе) базу, вже після того, як вона стала засобом влади.

Всі ці речі треба мати завжди на увазі, зокрема національний російський характер теперішнього режиму, традиційно авторитарний і політично примітивний, але тим не менше не забувати одночасно про ширший і глибший напрям історії, в який всі ці елементи на дальшу мету вкладаються. Зрештою, йдеться тут не тільки про саму історичну тенденцію, але й про накреслення конкретного тла, на якому можуть і будуть виростати якраз такі тенденції, що про них мова, незалежно від їхніх часових переміщень і мериторичних звихнень чи коректур. Бо так чи інакше суспільно-економічні перетворення в радянському суспільстві переходять щораз більше своїми впливами в ділянку політики, що, наприклад, дуже влучно схопив Палочі-Горват, стверджуючи, що "найбільш важливим і ваговитим розвитком 20 століття є те, що у західньому комуністичному світі марксизм-ленінізм мусить поступитися новій науці — кібернетиці, як теоретичному унапрямуванню і загальній методі управління, економічного планування й індустріальної продукції. Це значить,

що суть радянської системи міняється. Цей розвиток, з погляду його важливості, можна порівняти з Реформацією, хоч маємо тут справу й із значною різницею: протестантська реформація прагнула до очищення християнської віри. Комуністична реформація міняє натомість саму комуністичну віру і зводить рештки марксизму до функції політичного церемоніялу та широким фронтом атакує диктатуру, що її здійснює комуністична догма над реалітетами нашого часу”.⁹

До речі, правлячій партійній бюрократії ні про що інше вже й не йдеться, як тільки про оцю власне диктатуру, про вдаду як таку, бо сам марксизм як “віра” вже давно втратив своїх віруючих і дійсно став лише порожнім церемоніялом. Страх за цю владу, не обмежену ніким і нічим, монопольну в найширшому розумінні цього слова, є такий великий у неї, що вона не має охоти, ні відваги піти на реформи і концесії суспільству, які й складають зміст кінцевої демократизації і лібералізації. І в цьому сенсі якраз сама влада є головною перешкодою для належного розвитку науково-технічної революції.

Немає сумніву, що американські, західноєвропейські і японські кредити і модерне технологічне оснащення допоможуть на коротку мету процесові науково-технічної революції в СРСР. Одночасно вони допоможуть скріпленню воєнного потенціалу Радянського Союзу. І вкінці, що ще важливіше, вони допомагатимуть дальшому загостренню тиску і зашморгу з боку режиму проти народів і суспільства. І це не випадок, що початок політики розрядки збігся з посиленням гнітом і терором в СРСР. Але було б помилково думати, що *на далеку мету* зарубіжні кредити і технологія розв’яжуть сам кризовий конфлікт між суспільно-економічними, продукційними силами і теперішньою політичною “надбудовою”. Якраз навпаки. Ба що більше: вперте, сліпе продовження дотеперішньої економічно-соціальної і загальної внутрішньої політики, виразно спрямованої на неосталінські маяки, буде щораз більше обмежувати й усувати шанси та можливості всякої еволюційної розв’язки цієї кризи і приводитиме до загострення й уштивнення фронтів та сприяти наростанню революційної ситуації клясичного типу в майбутньому. В добу науково-технічної революції їй відповідатиме політична робітничо-інтелігентська революція, яка приходить на зміну селянським революціям попередньої доби. Всі великі революції 20 ст. були за своєю генезою і структурою селянськими, навіть якщо їх називали робітничими. Найкращим прикладом цього є якраз революція в російській царській імперії 1917 року, в якій основну роль

---

9. Georg Palocz-Horvath, Die Rebellion der Tatsachen. Die Zukunft Russlands und des Westens, Frankfurt /Main, S. 212.

відограла таки передусім селянська зреволюціонізована маса в шинелях і "різночинна" інтелігенція, як її провід. У робітничо-інтелігентській революції, яка гряде, головну роль відіграє робітництво й інтелігенція, а тереном остаточної розгри з режимом стане ще більше, ніж дотепер, місто і робітничий центр. І в світлі цих перспектив майбутнього якраз і треба розглядати "суху" статистику, до якої знову повернемося.

Почнемо з співвідношення міського і сільського населення, яке вказує на характер і ступінь індустріялізації та загального економічного розвитку країни і тим самим на характер суспільства, зумовлений таким, а не іншим станом економіки в цілому. У цьому відношенні Україна є в стадії переходу від індустріялізованого суспільства в його післяіндустріялізаційну фазу з початками науково-технічної революції, щоправда, ще дуже нерівну, карлувату і незбалансовану, як і сама її індустріяльна база. Виразником того є і демографічна статистика.

Але тим не менше між 1959 і 1970 роками міське населення зросло з 19,2 до 25,7 млн, тобто збільшилося на 34,1%, а сільське з 22,7 млн зменшилося до 21,4 млн, тобто зменшилося на 5,9%. До речі, ця тенденція буде тривати, тобто разом із зростанням інтелігенції і робітництва буде зростати міське населення і зменшуватися сільське аж до певної "оптимальної" межі, притаманної високорозвиненому індустріялізованому суспільству.

Для нас важливими, однак, є не лише самі співвідношення між міським і сільським населенням у загальному, а відношення між українським і неукраїнським населенням, передусім у містах і робітничих центрах, з відомих причин, що про них була мова вище. І з такого погляду сама статистика міського і сільського населення виглядає куди менш корисною для нас. Конкретно: у 1959 році українці становили в УРСР 61,5% міського населення, а росіяни 29,9%; у 1970 — українське міське населення зросло до 62,9%, а російське до 30,1%. Це відсоткове відношення набирає, однак, дещо іншого вигляду, коли зважити, що за ці понад 10 років число росіян у містах УРСР зросло з 5,7 до 7,7 млн, а в селах тільки на 50 тис. Між 1959 і 1970 роками кількість росіян зросла на 2 млн, що сталося, очевидно, не в наслідок самого природного приросту, а у висліді плянованої іміграції російського елемента, передусім з РСФРР, у міські центри України.

Мета такої іміграційної політики Кремлю дуже ясна: заселити російським елементом українські міста з метою дальшої русифікації України, заповнити росіянам домінуючу демографічну позицію в міських і робітничих осередках та в той спосіб створити перманентну базу для свого окупаційного режиму. Цей образ стане зокрема виразнішим, коли зважити, що найбільше росіян живе якраз у містах таких областей, як Дніпропетровська,

Донецька, Харківська, Ворошиловградська і Запорізька, а також у Кримській та Одеській. В усіх цих областях, за винятком Кримської, між роками 1959 і 1970 відсоток російського населення зріс, незалежно від того, що в деяких місцевостях він дещо зменшився. Так, наприклад, у Донецькій області число росіян зросло з 37,6% у 1959 до 40,6% у 1970, а українців знизилося з 55,6% до 53,1%, хоч у той самий час у самому Донецькому кількість українців зросла з 41% до 42%. Так само у самому Ворошиловграді кількість українців зросла на 1% (з 48% до 49%), але загальна кількість українців у цілій області впала з 57,8% до 54,8%. Натомість у Дніпропетровському вона впала з 59% до 56%, так само в Запоріжжі з 61% до 58%, хоч збільшився український елемент у менших містах, таких, як, наприклад, Бердянське і Мелітопіль. І знову ж у цілій Запорізькій області кількість українців впала з 68,3% до 65,6%, а в Дніпропетровській з 77% до 74,5%.

За даними Ю. Книша, в Одеській області кількість українського міського населення зросла з 44% до 47,5%, а в самій Одесі з близько 42% до близько 44%, але знову ж у цілій області кількість українців зменшилася з 55,7% до 55,0%, а росіян зросла з 21,6% до 24,2%.¹⁰

Особливо важка ситуація в Кримській області, "подарованій" УРСР у 300-річчя Переяслава, де росіяни творять понад дві третини всього населення, незалежно від деяких коливань на користь українців за останні роки. Між 1959 і 1970 роками кількість українців зросла з 22,3% до 26,5%, а росіян упала з 71,4% до 67,3%.

Для повноти образу треба ще додати, що, як стверджує М. Прокоп, "відсоткове зменшення кількості українців і таке ж збільшення числа росіян заіснувало ще в таких областях: Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська".¹¹

Цей образ стане ще більше некорисним для нас, коли цю статистику зміряти вживанням рідної української мови, як певним мірилом національної свідомости. В. Кубійович писав, що "зараз поширення обох головних мов в УРСР таке: українською мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79% всього населення), російською — 26,8 млн (57%). (Дані на 1970)".

При тому, як він стверджує, в той же час "поширення російської мови характеристичне зокрема для міського населення УРСР. Російську мову вважало за рідну 45,1% (українську —

---

10. Ю. Книш, "Ще про асиміляцію в містах УРСР", *Сучасність*, грудень 1974, стор. 105.

11. М. Прокоп, "Перемішування населення в СРСР і Україна", *Сучасність*, червень 1974, стор. 73.

53,1%), а крім того добре володіло російською мовою 32,6% (українською — 9,8%), тобто російської мови не знало тільки 7,4% міського населення, української — 30,6.

Найбільше мовно зрусифіковані ті області й райони УРСР, в яких росіяни становлять великий відсоток: Крим, де росіяни становлять 67,3%, російську мову вважають за рідну 82,3% всього населення (у тому числі 41% українців), далі Донецький басейн (відповідні відсотки — 41,0%, 68,5% і 26,5%), Дніпровський промисловий район 23,7, 39,6 і 11,1), Харківська (29,4, 42,6 і 15,4) й Одеська 24,2, 39,6 і 16,1) області".¹²

Іншими словами, враховуючи ще інші елементи, місто і робітничий центр сприяє мовній і загальній русифікації, яка є виразною, цілеспрямованою і останньо скріпленою політикою Москви.

Очевидно, що самі ці статистичні дані не дають ще повного образу національного потенціалу в розумінні його основної вітальності, перспективності розвитку і боротьби. Якщо йдеться про національну свідомість поодиноких суспільних верств, силу суспільної динаміки, активну меншість, революційні потенції і т. п., то їх не можна міряти самою статистикою і особливо важко їх тепер міряти, в умовах сучасного режиму. А зокрема було б помилково робити остаточні висновки лише на основі сухої статистики, так само, зрештою, як було б неправильно нею нехтувати. У цьому відношенні треба також враховувати певну динаміку суспільних процесів, виразником яких є події, факти і процеси, які не завжди можна точно зміряти, але тим не менше вони є показником напрямку ширшого майбутнього розвитку. Допоміжним у цьому може бути ще порівняння з подібними ситуаціями в сучасному і минулому, що й дає змогу виразніше накреслювати загальну криву розвитку в історичній перспективі. Стосовно цього варто, наприклад, усвідомити собі стан українського народу напередодні революції 1917 року, коли Україна, якраз якщо йдеться про її міста, була не в кращому, а, навпаки, навіть у гіршому становищі, ніж зараз. Для прикладу зачитуємо дещо довший пасус В. Винниченка, який дуже безпосередньо і влучно з'ясував тодішню ситуацію, напередодні і під час революційних подій 1917 року. Ситуацію, яка, до рені, у багато дечому нагадувала стан українських міст наших часів. Винниченко, між іншим, писав так:

Город давно передався на бік 'старшого брата'. Це осідок насамперед гулящих людей, це резиденції пануючих, паразитарних кляс. Пануючі українські кляси давно

---

12. В. Кубійович, *цитована стаття*, стор. 10.

зрусифікувались, прийняли руську мову, руську культуру, руський нагай і руську нагороду, за зраду своєї нації та за її винищення. І вони не за страх, а за совість, — і нечисту, неспокійну совість! — старались заслужити ласку своїх нагороджувачів. Найлютішим, найшкідливішим ворогом усякої справи є її зрадник, ренеґат. Ренеґат мусить заспокоїти своє власне сумління, він мусить якось очиститись перед собою, собі довести, що він зробив справедливо. І через те він старається свою зраду зробити явищем нормальним, загальним, він лютиться й пиниться, коли щось стає йому на перешкоді. Чого, наприклад, усякі Савенки, Шульгини, Піхни на Україні були й є такими оскаженілими, такими найшкідливішими ворогами відродження своєї нації? Не тільки через те, що вони за це мали тридцять сребрянників, не тільки за 'лакомства нещасні', а ще й 'ідейно', ще 'для душі' це роблять, бо всяка душа, навіть така загиджена й задрипана по царських притонах, як савенковська, й та мусить мати в собі й для себе виправдання своїх учинків. Не може людина жити, вічно носячи в собі обвинувачення й огиду до самої себе. І Савенки також підлягають цьому законowi, й вони мусять бути чистими перед собою. І через те вони так жагуче, так нетерпляче прагнуть навкруги себе задушити те, що самі в собі задушили вже давно за тридцять сребрянників.

От такі Савенки найбільше спричинилися до русифікації українських міст. Хапаючись бути цілком подібними до своїх панів, вони й усе оточення своє підфарбовували під панську фарбу.

А їм, розуміється, охоче допомагав 'старший брат'. Він зграями насилав своїх урядовців на Україну, цих чорних бюрократичних воронів, які обсідали тіло української нації й викльовували їй очі. Петербурзькі можновладці роздавали козацькі землі своїм придворним шлюхам, жіночого й чоловічого полу.

А ці шлюхи й їхні нащадки, маючи ці багатства, розуміється, мали й силу задавати тон усьому оточенню. А крамар, а дрібний усякий прислужник панів мусів приймати той тон.

І таким чином українські міста стали 'руськими'.¹³

Пишучи про перші вибори до городських дум після революції, Винниченко зазначає:

Дійсно, великі міста голосували в переважній більшості за

---

13. В. Винниченко, *Відродження нації*, т. II, стор. 41-42.

руські партії; але дрібніші, ті, які ближче стояли до ґрунту, які не порвали рідних зв'язків з народом, ті вже мали більшість українську.¹⁴

Одночасно він вказує на знехтування тодішньою російською демократією глибших прагнень українських мас, які дуже скоро виявилися в розгарі самої революції і стали дійсним показником тодішнього суспільного процесу. Зрештою, як він зазначає, вже й тоді,

коли б ці вибори припали в інший момент, коли питання української державности вирішилось виразніше, навряд чи руські кандидати мали б таку значну перевагу, та й чи мали б її взагалі.

Та в кожному разі той факт, що таке зрусифіковане місто, як Київ, ця столиця не тільки української нації, але й усіх русифікаторських, чорносотенних сил на Україні, цей центр усіх ренегатів і московських 'шлюх', що це місто все ж таки дало 35 000 голосів за українських кандидатів, це є показник знаменний, це кричущє memento mori всім денационалізаторським силам на Україні.¹⁵

До речі, тодішня динаміка національного відродження українських народних мас була великою мірою несподівана не лише для "російської демократії", але й для власної, української політичної еліти того часу.

Подібно з новіших часів можна навести інші приклади суспільної динаміки нашого народу: збройно-політичну боротьбу під час і після другої світової війни чи відродження культурного і суспільного життя після сталінського періоду в 1950-их і 1960-их роках, яке прийшло після однієї з найчорніших фаз у нашій історії. Подібної суспільної кінетики і потенційної енергії не можна виміряти ані самою статистикою, ні іншими математично-фізичними мірками. Фізика знає формулу "E = mc²", але такої формули немає і, мабуть, ніколи не буде в соціології. А тим не менше такі "формули" існують і діють у соціологічних процесах.

Коли ж мова про село, роля якого в суспільному укладі, щораз меншає, то воно залишається українським, так само, як і менші міста. Але воно є теж zagrożене русифікаційною політикою, прямою і посередньою, через органічний перехід молодшого сільського населення в міста, де воно стає об'єктом меншого, чи більшого русифікаційного тиску.

З погляду визвольної політики дуже важливим буде й розв'язання сільського питання в майбутньому, тобто уклад,

14. Там само, стор. 44.

15. Там само, стор. 45.

структура і оформлення цілої організації сільського господарства. Село як сільсько-господарський продуцент ніколи не зникне. Ідеться, однак, про те, яким воно буде в майбутньому. Структурна еволюція його може йти в двох напрямках: або по лінії збереження і поширення дотеперішніх форм колгоспної організації, з поширенням присадибних площ і евентуальним розширенням "приватного" присадибного господарства взагалі, або дальшого переходу колгоспних форм на радгоспні, з посиленням укрупнення й уніфікацією та механізацією, спрямованими на перетворення села на своєрідну псевдоміську форму, у вигляді агрогородів чи подібних "колективів". Перша форма є, принаймні зараз, малоправдоподібною, а у всякому разі теперішній ЦК КПРС не виявляє таких тенденцій. Це не значить, що вони зовсім виключені в майбутньому, бо пригадаймо, що, наприклад, Берія мав у свій час у пляні перебудову колгоспів на базі поширеного присадибного господарства, подібну якоюсь мірою до польського зразка. А Хрущов пробував уже творити агрогороди, які, як відомо, скінчилися неуспіхом. Це не означає, однак, що така чи подібна псевдоміська концепція не буде здійснюватися в майбутньому. Подібної організації не оминуть мірою того, як буде тривати процес науково-технічної революції, яка дослівно пхатиме розвиток організаційних форм села в той чи інший бік. А при ідеологічно-політичній та традиційній настанові режиму треба радше рахуватися з реалізацією певних централістичних колективних форм типу агрогородів.

У даному випадку для нас є важливим, наскільки в цих нових формах село залишиться й надалі своєрідним "резервуаром" етнічного українства в дотеперішніх розмірах. Досьогодні немає, на жаль, статистичних даних про наслідки агрогородської організації в національному відношенні. Виходячи, однак, з інших посередніх обсервацій, ми схильні вважати, що й при умовах такої чи іншої псевдоміської організації українськості села буде збережена. Справа в тому, що в цих умовах бюрократичний і продуктивний керівний елемент (передусім агрономи й інші спеціалісти) залишаться в основному не тільки українськими, але своїм походженням будуть сільськими і будуть під тиском не російського, а місцевого українського оточення. А це повинно належно неутралізувати намагання офіційної політики русифікувати село через насадження передусім чужої "керівної" бюрократичної верхівки.

До речі, ці намагання русифікувати село вже давно існують і часто набирають доволі рафінованих форм, включно, наприклад, з виразною тенденцією примітивізувати і обмежити українську фахову сільсько-господарську літературу, як це діється в інших

ділянках науки, технології, культури і письменства та журналістики. Варто згадати, що коли російський *Сельський механізатор* виходить тиражем 700-745 тис., то українська *Механізація сільського господарства* має наклад 26 тисяч, а різниця у рівні обох журналів більш менш така сама, як між московською *Літературною газетою* і українською *Літературною Україною*.

Не треба виключати, що нові форми колгоспної організації через забування її з робітничими і міськими центрами посередньо, наприклад, через мішані сільсько-промислові форми типу поширених міжколгоспних об'єднань можуть навіть впливати позитивно на міське і робітниче населення в розумінні поширення "органічної українізації" українства взагалі.

Вкінці слід ще повернутися до справи етнічної території. За твердженням В. Кубійовича, напередодні 1914 року наша етнічна територія становила 740 000 кв. км. Зараз вона мала б становити біля 600 000 кв. км.¹⁶

Це зменшення території є, очевидно, лише відповідником загального ненормального зростання українського демографічного потенціалу, передусім в наслідок асиміляційної політики Москви, війни тощо. Саме, однак, територіальне зменшення є другорядним, як довго воно буде компенсуватися зростанням національної політичної динаміки нашого народу. Те саме стосується й інших статистичних даних: щодо кількості українського населення в цілому, його розселення і т. п. Попри всю некорисність цих даних, вони не є катастрофічні, як довго в народі існує національна суспільна динаміка і як довго цей народ зберігає у відповідній мірі своє прив'язання до рідної культури, мови і самобутности. У цьому відношенні не завжди все є в нас у порядку, бо аж надто великий відсоток маємо такого елемента, якому ці справи байдужі, або за них він не готовий заступатися. А йдеться власне про кожноденну боротьбу за них як підставу нашої національної політики. І в цьому розумінні стан сьогодні такий, що треба боротися з окупантом за кожную українську людину, кожне українське слово і кожний квадратний метр української території!

---

16. В. Кубійович, *цит. стаття*, стор. 2.

ЗА ПРИЯЗНЬ І ДРУЖБУ МІЖ НАШИМИ НАРОДАМИ

Львів'янин

Дружня й дедалі жвавіша виміна поглядів у польсько-українському діалозі, якому еміграційна преса широко відкрила свої сторінки, знаходить у нашій країні міцний відгук, викликаючи радість і надію. Радість у тих, хто забувши про спори, зберігає в пам'яті давні традиції дружнього співжиття наших народів. А надію в тих усіх, які розуміють, що союз поневолених радянським імперіалізмом народів — це невідклична умова, щоб здобути можливість вирішувати власну долю. Ніхто з нас уже не покладає великих надій на допомогу західних країн. Короткозора байдужість їхніх урядів знову знайшла свій вислів у Гельсінках, коли вони погоджувалися з установленим в Європі ладом, тобто неволею для багатьох країн, і коли обіцявали не втручатися у внутрішні справи, добре знаючи, що ті справи в їхнього східного партнера — це народний та релігійний гніт, це скрайне нехтування особистою свободою, це в'язниці й табори за визнані погляди. Отож, залишається нам тільки, як це нещодавно довів Богдан Цимбалістий (*Тидзень Польські*, 19 липня 1975) "орієнтація на власні та на спільні сили". А справжнє об'єднання змагань поневолених народів створить з них силу, з якою згодом муситимуть рахуватися уряди всіх країн ворожих чи нейтральних.

Союз поміж польським і українським народами слід укласти раніше, ніж порозуміння з іншими народами, хоч би тому, що серед народів у подібній ситуації наші є найчисленніші: нас же разом біля 80 мільйонів. Одначе, ініціатива повинна належати нам передусім тому, що польсько-український союз матиме величезне моральне значення. Адже відомо, що ділили нас чвари, неодноразово ми проливали кров. Ті міжусобиці були голосні, а про нашу непримиренність найстаранніше переконували світову opinio same ті, які ті чвари підсичували й на них будували свої політичні успіхи. Вістка про те, що ми вибачили собі наші провини і з того часу бажаємо об'єднати у взаємній пошані та приятні наші сили, скріпить нас морально й притягне до нашої спільности інші народи, що борються за свободу. Тільки в союзі з нами могли б зберегтися ще від денационалізації найбільш загрожені нею

білоруси, напевно згуртувалися б з нами чехи й словаки, литовці, лотиші й естонці, а також угорці й румуни.

Я переконаний, що коли б існував уже сьогодні якийсь спосіб створити справжні політичні репрезентації наших народів, вони переголосували б значною більшістю складення польсько-українського союзу. Це переконання сперте на численних уже висловлюваннях в еміграційній пресі, на розмовах у краю, на приязному прийнятті, з яким зустрічаються поляки, відвідуючи Україну, врешті, на незаперечних політичних раціях. На жаль, сьогодні ще годі перевірити це переконання дійсним голосуванням. Отож, треба призадуматися над способами, як прокласти в існуючій ситуації шляхи до союзу й так міцно прищепити його ідею серед якнайчисленніших українців і поляків на батьківщині та за кордоном, щоб вона стала тривалим змістом їхньої національної свідомості.

Першим кроком на цій дорозі мусить бути щире взаємне вибачення кривд, що їх зазнали наші народи один від одного. Дорікання ними не здасться ні на що. Роз'ятрування ран може викликати лише гіркість, бажання відплати й сліпу ненависть. Це не легке завдання, особливо для тих, які самі зазнали не раз найстрашніших кривд. За завдані рани не можна, одначе, обтяжувати всього народу. Скільки ж вистраждали ми, поляки, від польських рук, не тільки в давніх часах, але навіть так недавно, коли вояки Армії Крайової сотками заповняли в'язниці. Скільки ж то українців терпіло, і, на жаль, ще далі терпить від хоч і керованих чужою силою, але часто українських рук. Одначе, рани, завдані земляками, легше пробачити, бо немає іншої дороги, а ще й тому, що ті, які їх завдавали, не знали, що чинять. Зберігаючи пошану до ваших і наших героїв, поляглих у братовбивчій боротьбі (бо вмирали вони з любови до батьківщини), пробачмо ж і ми собі взаємно, бо ті наші й ваші земляки, які поборювалися так неблаганно, також не знали, що чинять.

Гіршими ще від ран у боротьбі були переслідування, що їх dokonував міжвоєнний уряд, який — мусимо це признати — був справді польським урядом, єдиним від близько двох сторіч. Соромно нам за жahlivі пацифікації українських сіл, за в'язнення українських патріотів, за нищення церков, за гальмування розвою української культури, за те, що український університет, який міг стати кузнею нашої приязні, мусів існувати в підпіллі або тинятися на чужині. Соромно нам і прагнемо гаряче, щоб те все нам пробачено, як і ми прощаємо рани, що їх завдали нам українці з гітлерівської спонуки.

Наступний крок також не легкий: мусимо сказати ясно, що збуваємося назавжди всіляких територіяльних домагань. Найважча для нас справа Львова. Ніхто не може заперечити, що

впродовж шістьох сторіч розквітала у Львові польська культура, своєрідно збагачуючи загальнонародну її скарбницю. До розподілів (Польщі) Львів був помостом, що сполучував нашу країну з Близьким Сходом. Тут зустрічалися приязно та співзвучали в гармонійному акорді різні цивілізації. Львів був чи не єдиним у світі осередком аж трьох католицьких митрополій різних обрядів, поруч релігійних осередків інших віровизнань. Був свідоцтвом понаднаціональних вартостей польської культури. Хоч розвиток Львова потерпів після поділів (Польщі), проте зберігався його особливий, гарячий духовий клімат. А під австрійською окупацією, коли користали ми з тепер, на жаль, гідної задрости свободи, Львів, побіч Кракова, був головним осередком польської науки й мистецтва. Тому втрата Львова — це одна з найбільших поразок, яку принесла Польщі остання війна. Пишу про це так щиро, як думаю, як думає більшість поляків міжвоєнного покоління і як це найгарячіше відчують розсіяні по світі львів'яни. Ця втрата одначе довершилася й ніщо вже не змінить цього. Число польських львів'ян, що тужать за своїм містом, маліє з кожним днем і незабаром їх не буде. Їхні ж нащадки звикають до Вроцлава, Гданська, Щеціна та інших нових поселень.

Цей удар упав на нас не з українських рук, але за вирішенням нашого спільного гнобителя. Так, як ми мусимо погодитися з тим, що Львів залишиться містом України, так і українці мусіли б погодитися з його приналежністю до Польщі, якби він тим самим вирішенням попав 30 років тому нашій "народній речіпосполитій". Не час бо вже нам на спори, коли хочемо запобігти тому, щоб Львів став радянським, російським містом, а не українським чи польським. Я переконаний, що немає ні українця, ні поляка, який не протиставився б з усього серця реальній, на жаль, загрозі такого нашого поєднання в справі Львова. Тепер уже терпимо нарівні одні з одними, коли пропадають у Львові та на його землях давні пам'ятки польської культури або коли свідомо винищують багатства української культури, як про це хвилююче розказує Валентин Мороз. Думаємо з вірою й надією, що коли вже будемо господарити самі, оживуть у Львові старші від наших чвар традиції культурної співпраці і стане він вогнищем нашої приязні.

Присуди історії вигнали мільйони поляків не лише зі Львова, а й з Поділля, Волині й Полісся, які також прилучено до України. Претенсії до цих земель, що їх висловлюють ще деякі поляки, звучать подібно, як і претенсії деяких українців до Бескиду, Лемківщини чи Холмщини. Крайній час забути про них.

Коли пробачимо кривди, а теперішні кордони між ПНР і УРСР схочемо згідно визнати за майбутні кордони між Польщею і Україною, тоді подолаємо перші труднощі на шляху до щораз

тіснішої співпраці й наприкінці до повного союзу в спільному змаганні до свободи.

Тепер хочу обміркувати, які завдання ставить це перед нами на еміграції і в батьківщині. Кажучи правду, для нас на батьківщині незрозумілий і шкідливий є брак згоди й повного порозуміння в принципових справах між політичними угрупованнями на еміграції. Це стосується до польської еміграції, але зачуваю також про подібне і в українській. Найосновніша справа, щоб наші народи здобули свободу вирішувати свою долю в рамках власних держав, у ладі справжньої парламентарної демократії, виключаючи всілякі диктатури, білі чи червоні. Невже в цьому важко було б погодитися? В демократичному ладі є можливі різні суспільно-політичні розв'язки, від соціалізму всяких відтінів (але не тоталітарного!), через солідаризм, аж до ліберального капіталізму. Отже, потрібні є партії, потрібні дискусії, але не пора ще запускатися в них задалеко. Не пора на розгарячення, коли свобода ще не світає. Якщо ж засвітає, то й так спершу треба буде створити спільну репрезентацію, поки можна буде перевести вільні вибори. Чи ж не дасться вже тепер утворити на еміграції спільну репрезентацію, таку, якою була в Польщі під час окупації Рада Єдності Народовей?

Основною справою є також порозуміння з усіма потенційними союзниками, отже, передусім з поневоленими радянським імперіялізмом народами. і тут не може бути різниці поглядів, ідеться тільки про добру волю. В усій родині цих народів лише поміж нашими двома існують за давніми спори, і тому, як я вже писав, до нас повинен належати перший крок.

У поважній польській еміграційній пресі — *Культурі, Відомосьцях, Тигодню Польскім, Анексі* взагалі, не лише в статтях, присвячених цій справі, знаходимо завжди слова доброзичливості, а часто й приязні до українського народу. Подібні настрої щодо польського народу відчитуємо в *Сучасності*, єдиному, на жаль, відомому мені українському еміграційному журналі. В краю це щиро тішить щораз численніших прихильників ідей, висловлених у цій статті. Радість ця буде повнішою, коли в не дуже далекому часі прочитаємо в усій тут згаданій і незгаданій українській і польській пресі однозвучну заяву приязні й союзу наших народів, підписану представниками всіх поважних наших еміграційних угруповань. Час цей повинна наблизити діяльність лондонського Товариства Польсько-Української Приязні та інших подібних, існування яких бажане в усіх наших еміграційних скупченнях по всьому світі.

Які повинні бути принципи й стратегія нашої об'єднаної діяльності? Насамперед, мусимо міцно стати на ґрунті етики,

прийнятої за основу відносин між людьми, як щодо одиниць так і цілих народів. Звідси виникає пошана до свободи визнання й розповсюдження поглядів, свободи вибору місця поселення й праці, далі, до демократичного самоуправління й самовизначення етнічних груп і понад усе, цілих народів. Лише загальна та справжня перемога цих принципів може запевнити нам свободу. Інакше, жодна розв'язка наших політичних проблем не могла б бути задовільна й тривала. Ясне й узгоджене визнання їх, як основи прямувань, скріпить авторитет нашого союзу та придасть нам приятелів.

З переконання про непорушність цих принципів виводиться також діяльність російських дисидентів, яка останніми роками дедалі глибше проникає приспану у вигоді свідомість людей Заходу. Найодностайніше висловив це Сахаров, найгарячіше Солженіцин, який з'ясував переконливо, що радянський імперіялізм не тільки гнобить інші народи союзних республік, але також затискує й боляче викривляє розвиток російської культури. Отже, як справа свободи наших та інших поневолених народів, так і майбутнє самого російського народу вимагають, щоб протиставитися радянському імперіялізмові. А немає жодної суперечності між добром Польщі й України та добром Росії, таким, як його розуміють Солженіцин і Сахаров. Що більше, перетворення Росії в дусі їхніх принципів — це перша з усіх, майже конечна умова успіху наших змагань. Російські патріоти, що борються за перемогу справедливості між людьми й народами, повинні стати нашими союзниками. А наша роль (поляків і українців) у цьому союзі стане тим поважнішою, чим у тіснішому об'єднанні приступимо до нього. При цьому мусимо спільно домагатися, щоб покинути назавжди оживаючі ще інколи "малоросійські" концепції і стати на становищі, що конечне є визволення всієї України. Щойно вільна Україна зможе скласти справжнє, напевно дуже тісне, порозуміння з вільною, тобто демократичною, Росією, подібно як з Польщею, Румунією чи іншими країнами.

Б. Цимбалістий висловлює у згаданій уже статті погляд, що є багато поляків, які вважають, що Польща повинна підтримувати добрі відносини, чи навіть бути в союзі, з Росією, а не з поневоленими нею народами. Про правильність цього погляду може свідчити закінчення статті XYZ в *Культурі* (листопад 1974). Я на підставі численних розмов у краю й за кордоном тверджу, що в міркуваннях над майбутністю Польщі таку політичну сліпоту зустрічається, на щастя, дуже рідко, а стаття XYZ була в краю джерелом чималого подратування. Існує потреба виразно відокремитися від таких концепцій. Наша спільна сила й сила кожного з уявлених народів зокрема мусять виникати з

переконання, що не може бути й мови про якесь порозуміння з Росією коштом, чи хоч би лише з промовчанням слухних домагань будь-якого з цих народів. Дружба, а то й союз, можливі тільки з такою Росією, якої прагнуть Сахаров і Солженіцин. Про наближення з теперішньою чи якоюнебудь імперіялістичною Росією можуть думати в нас лише ті, кому мила сьогоднішня роля сателіта.

Головний напрямок нашої діяльності — це приєднати до співпраці щораз численніших і щораз ширших представництв гноблених разом з нами народів. Мусимо собі й іншим з'ясувати, що розбивання згоди в окремих поодиноких народах чи еміграційних групах і поміж ними, якщо не прямо інспіроване Кремлем, то збігається з його інтересами. Якщо згідна репрезентація всієї еміграційної спільноти говоритиме в імені багатьох мільйонів гноблених земляків, голос цей порушить укінці сумлінням вільних народів. І розповсюдиться свідомість, що в'язнення за визнані погляди, народне та релігійне переслідування, втримування впродовж 30 років країн-сателітів, а народів СРСР більше 50-ти років без права й можливості висловлювати свою волю у вільних виборах — не можуть бути лише "внутрішньою справою" жодної держави, навіть надпотуги.

Висловлюватися у своїй і чужій пресі, виявляти правду про долю наших народів, мобілізувати публічну опінію вільних країн — мусить бути обов'язком і привілеєм еміграції. Безпосередні голоси з поневолених країн можуть озиватися тільки зрідка в хвилинах особливих напружень і навіть коли вони настроєні на такий високий тон, як голос Паляча, проходять швидко. Одначе, діяльність еміграції матиме тим більше значення й успіх, чим ближче вона буде пов'язана з матірніми країнами. У випадку, наприклад, паризької *Культури* та інших польських газет, ці зв'язки останнім часом посилюються і зменшують потребу розвивати дії в роді "Самвидаву", приреченої в наших умовах чи то на дуже малий обсяг, чи на цілковиту невдачу. Проте, у здійсненні польсько-українського союзу найбільше значення має прищеплювати його ідею у свідомість широких верств населення наших країн.

Найважливішою причиною сварок поміж нами було соціально-народне гноблення українського селянина польськими магнатами, а згодом, аж до наших часів, дрібнішими поміщиками. Інша поважна причина непорозумінь — це територіяльні спори, а також подразнення на релігійному тлі. Жодне з цих джерел незгоди тепер уже не існує і нерозпалювана ними ворожість погасає поступово сама. Це тим паче, що вогнища її творилися й тривали головню здовж прикордонних земель з мішаним населенням, але не охоплювали стрижня обох народів. Щоправда, якраз терени

взаємного впливу обох народів могли б достачити також прикладів співживання й приязні. Один видатний польський політичний діяч, який життя провів на праці над зближенням наших народів, стверджує на підставі свого великого досвіду, що коли тільки українці й поляки залишені самі собі, — їхнє співжиття укладається в згоді й гармонії та й не доходить до взаємної денаціоналізації. На його думку, денаціоналізація зате неминуча в близьких контактах з росіянами з одного, а українцями чи поляками з другого боку. Привабливість культури й природи, а також щира дружність народів зродила в польській літературі українську поетичну школу, якої гідним продовжувачем є тепер Юзеф Лободовський. Приязні для Польщі тони звучать у творчості Тараса Шевченка; борця за нашу і вашу свободу — Тимка Падури, Івана Франка, Лесі Українки чи Богдана Лепкого. Максим Рильський геніяльно присвоїв Україні *Пана Тадеуша* й інші поезії Міцкевича. Поки шарпонули нами братовбивчі війни, козаки ставали пліч-о-пліч з польським лицарством проти спільного ворога. З новіших часів треба вписати до генеалогії нашого сучасного союзу українські відділи в польських повстаннях 1830 і 1863 років і передусім братерськість зброї у війні 1920 року.

Переконання, що союз наших народів це історичний наказ, занехання сварок і відсвіження приязних традицій мусять уґрунтуватися в наших країнах спершу серед інтелігенції в її скупченнях. Вона ж усупереч усіляким труднощам надає напрямок культурному розвитку, щоб звідти промінювати на цілі народи. У Польщі сприятиме цьому міцніше, ніж на Україні, проникання закордонної літератури й радія, але ні в одній, ні в другій країні це не зможе виконати цілого завдання. Яку ж, отже, діяльність можна і треба розгортати? В обох наших країнах існують офіційні товариства польсько-української дружби. Факт, що вони діють у загальніших рамках польсько-радянської дружби, вказує, що їх цілі не мають у принципі багато спільного з нашими намірами. На маргінесі їхньої діяльності доходить одначе неодноразово до істотних і щирих наближень. Те саме стосується до умов співпраці поміж різними культурними установами. Позитивну роль виконують також усякі зустрічі в наукових і мистецьких колах. Читачі зрозуміють причини, чому я не підтримую прикладами цих тверджень. Зрозуміють також, що головним способом взаємовпливу є, та напевно довго ще будуть просто особисті зв'язки. Також сподіваюся, що читачі схочуть повірити, що в нас у краю серед тих, хто почувається відповідальним за майбутність, існує щораз загальніше й глибше зрозуміння важливості й значення польсько-українського союзу.

Переклала О. М.

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

■ Лондонський щоденник *Таймс* з 21 жовтня м. р. надрукував вістку про односторонню голодівку політв'язнів мордовських концтаборів, яка була проголошена з закликом про амністію жінкам-політв'язням. *Таймс* інформує, що українські політв'язні Святослав Караванський, Іван Гель, Вячеслав Чорновіл, Василь Стус та о. Василь Романюк узяли участь в голодівці, яка відбулася одночасно з відкриттям Світового конгресу жінок у Східнім Берліні.

■ Орган найбільшої американської профспілки АФР-КІО (Американська федерація робітників — Конгрес індустріальних організацій) *Фрі трейд юніон ньюз* помістив у листопадовому числі статтю Романа Купчинського про російського політв'язня Владіміра Буковського. У статті з'ясована справа Буковського, як і заходи американських робітничих та політичних діячів у його оборону.

■ Карен ДеКроу, голова американської "Національної організації жінок", нещодавно відвідувала Радянський Союз як гість міжнародного конгресу жінок у Москві. Її враження про становище жінок у радянському суспільстві було темою репортажу Дейвіда Шіплера, московського кореспондента *Нью-Йорк Таймс*-у. У статті з 18 жовтня Шіплер пише, що Карен ДеКроу, голова організації жінок, якої членство нараховує 60 тисяч, прийшла до висновку, що в Радянському Союзі "сексизм" (дискримінація жінок) більше поширений, ніж у США. Після промови Карен ДеКроу на московській конференції радянські урядові чинники зцензурували її критику дискримінації жінок у СРСР. К. ДеКроу заявила, що радянські урядовці "не вірять в право на різницю поглядів, вони такого навіть не розуміють". Чому тоді радянські чинники запросили її на конференцію? Карен ДеКроу пояснює: "Я відома, як провідниця жіночої організації і як діячка противосного руху. Вони ставили на мене ставку, але програли".

■ У Норвегії появилася книжка проф. Йоганна Фогта, колишнього марксиста і члена норвезької комуністичної партії, п. н. *Про мир і боротьбу серця з розумом*. Книжка була представлена на засіданні норвезького ПЕН-Клубу, якого довголітнім головою є проф. Фогт. На цьому засіданні відомий російський письменник Андрей Синявський був почесним гостем.

У передмові до книжки Фогт пише: "...я вибрав кілька нарисів. Перший про Жореса Медведева... другий — це розповідь про трьох українських публіцистів: Івана Дзюбу, В. Черновола й В. Мороза. Першого з них арештували в квітні 1972 року, засудили на 5 років тюрми, але випустили на волю в листопаді 1973 року після складення "заяви". Два інші ще далі сидять у тюрмі, суджені за те, що боролися за збереження української мови".

У книжці Фогт описує голодівку В. Мороза, процеси Синявського й Данісіля та діяльність проф. Сахарова в оборону людських прав. Важливість цієї книжки полягає в тому, що її автор є видатним членом європейської соціал-демократії та має вільний доступ до провідників декількох західноєвропейських держав.

■ Заява Андрія Григоренка, сина генерала Петра Григоренка, яка була надрукована у грудневному числі *Сучасности*, появилась в англійському перекладі в лондонській газеті *Обсервер* з 19 жовтня м. р.

■ 10 листопада член британської лейбористської партії Вілліам Вітлок у промові перед британським парламентом порушив справу незалежності України та переслідування українських політичних в'язнів. Вітлок був від 1967 до 1969 років заст. міністра зовнішніх справ та справ Коммонвелту в британському уряді. У згаданій промові він покликався на, постанови міжнародної конференції в Гельсінках і заявив, що "передреченцеве звільнення українських політичних в'язнів було б ознакою російського бажання дотримуватися умов, щодо яких вони досі обмежувалися нещирими деклараціями". Вітлок згадував справи В. Мороза, Л. Плюща, В. Черновола та українських жінок-політв'язнів Ірини Сенік, Стефанії Шабатури й Оксани Попович.

■ Уся французька преса широко коментувала факт, що *Л'Юманіте*, офіціоз французької комуністичної партії, у своєму випуску від 25 жовтня зажадав негайного звільнення українського кібернетика, політв'язня Леоніда Плюща. Заява в *Л'Юманіте*, яку написав головний редактор Рене Андрійє, була реакцією на успішну масову демонстрацію, zorganizовану Міжнародним комітетом математиків для оборони Плюща і соціалістичною партією Франції. Про демонстрацію, в якій узяло участь около 5,000 осіб, звітували часописи *Ле Монд* (25, 26-27 жовтня) та *Ле Фігаро* (24 жовтня).

На демонстрації, яка відбулася 3 жовтня в залі Мютуаліте в Парижі, промовляли проф. Лоран Шварц, секретар соціалістичної партії Домінік Тадеї та представники ряду французьких профспілок.

■ Англійське видавництво Фондації миру ім. Бертранда Рассела "Споуксмен Букс" перевидало книжку кол. радянського дисидента, науковця Жореса Медведєва, п. н. *Національні границі і міжнародна наукова співпраця*.

■ В американському видавництві "Гарпер енд Роу" вийшов англійський переклад другого тому праці Александра Солженіцина *Архіпелаг ГУЛаг*.

Тираж — 900.000 примірників.

■ Норвезький щоденник *Моргенбладет* з 4 жовтня помістив статтю д-ра М. Радейка п. н. "Великий диктатор Європи". Стаття — це рефлексії М. Радейка на маргінесі подій в Іспанії (екзекуції басків) та про небезсторонність західноєвропейських політиків-соціалістів, коли йдеться про посилення терору в Чиле, Греції й Іспанії та про їх мовчанку щодо терору в СРСР. У статті згадані жертви терору, голоду й заслання майже в кожній родині в СРСР, а головню на Україні і Прибалтиці. Автор вказує на значення й умовини діяльності Сахарова, Плюща, Мороза, Строкатої, Чорновола та Амальрика.

■ Як ми вже писали, західня преса відгукнулася позитивно на вістку про нагородження А. Сахарова Нобелівською премією. Але радянська преса виступила з гострою серією атак на академіка-дисидента, закидаючи йому, що він підтримує "фашизм" і "нацизм", та порівнюючи його до "лябораторійного щура". *Литературная газета* від 14 жовтня заявила, що Сахаров піддержує фашистську хунту в Чиле та домагається звільнення Рудольфа Гесса, заступника Гітлера. Як відомо, д-р Сахаров заперечив, що підтримує чилійську хунту. ТАРС і *Литературная газета* також твердили, що внаслідок своїх "обмежених політичних поглядів" Сахаров робив усе можливе, щоб "розпалити ворожнечу й недовір'я між народами та державами". 29 жовтня офіційний орган радянських профспілок *Труд* заявив, що д-р Сахаров одержав цьогорічну Нобелівську премію за зрадливу діяльність проти Радянського Союзу. Газета порівняла Сахарова до Юди, який зрадив Ісуса Христа, а 100.000 долярову нагороду, яку одержує лавреат, до "30 срібняків". Признання премії академікові газета назвала "політичною порнографією".

12 листопада д-р Сахаров повідомив західніх кореспондентів, що радянська влада відмовила йому візи на поїзду до Осльо, де він 10 грудня мав особисто одержати цю премію.

■ 12 листопада Деніел П. Мойніген, амбасадор США до Об'єднаних Націй, вніс резолюцію з вимогою повної амнесії для всіх політичних в'язнів у світі. У пропонованій резолюції сказано, що Генеральна Асамблея ООН "апелює до всіх урядів проголосити беззастережну амнестю, звільняючи всіх політичних в'язнів, тобто осіб, яких позбавлено волі передусім тому, що вони, згідно із Загальною декларацією людських прав, старалися мирним способом висловити переконання й погляди, протилежні до переконань і поглядів їхніх урядів".

■ З нагоди Міжнародного року жінки монреальський *Ле Девуар* 5 серпня помістив статтю українського публіциста Романа Рахманного п. н. "В'язні, яких легко забути". У статті згадані справи українських жінок-політв'язнів у СРСР та заходи Світового Конгресу Вільних Українців у їх оборону.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

Першоджерельна книжка до історії модерного українського театру

Театр-Студія Йосипа Гірняка — Олімпії Добровольської. Упорядкував Богдан Бойчук. Нью-Йорк, Українська Вільна Академія Наук у США, видавництво Нью-Йоркської групи, 1975, 348 сторінок, 158 фотоілюстрацій В. Грицина, мистецький редактор Орест Слупчинський.

Закриваємо цю останню сторінку книжки з почуттям, що закриваємо ще одну багату на творчі вияви сторінку історії українського театру, яка носитиме привабливу і притягаючу назву Театру-Студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської.

(Богдан Бойчук: кінцеве речення книжки Театр-Студія).

Характеристична притаманність праці реж. Гірняка — це вічний неспокій, новаторство і шукання за новою формою .

(Із рецензії на "Шевченківську виставу" в Театрі-Студії, грудень, 1945. Цитовано в Бойчука, стор. 53).

А теперь что есть у тебя? Тяжкие муки на сердце, черная неизвестность теперь есть у тебя!.. Ты сбежал от своей будущности, а мог стать Гнатом Юрой...

(Федор Макивчук. Анфас и профиль. Перевод с украинского. Москва, издательство "Советский писатель", 1975, стор. 86).

На заголовній сторінці цієї книжки автор назвав себе упорядником, хоч йому належить у ній і перший задум, і добір та оцінка документів архіву Театру-Студії, і ціла організація різноманітного матеріалу й тексту і думки. Це властиво монографія, поєднана із частковою першопублікацією документів своєчасно і професійно зібраного архіву Театру-Студії. (Українцям з архівами не щастить: або не укладають їх своєчасно, або ж вони гинуть не використаними). Театр не існує для нащадків без своєчасної документації і повного архіву його праці. Театральний твір не книжка і не кіно, він живе тільки в ті хвилини, коли глядач його дивиться або згадує. Архів Театру-Студії лишився на

ослаблених руках своїх 80-літніх творців, і вони вже не були певні за його майбутнє. Мусів хтось з'явитись на рятунок недавноминулого культурного добра. Це зробив Богдан Бойчук своєю першоджерельною книжкою. У ній Театр-Студія відродився, утривалився для майбутнього.¹

У чому секрет театрознавчої значимости книжки нетеатрознавця?

Поперше, у дисциплінованому самообмеженні автора, який не спокусився пройтися відразу по всіх проблемах українського театру 20 століття та поставити передчасні крапки на багатьох дискусійних "і". Це він передає разом з вибраними матеріалами архіву історикам українського театру. Важливе і те, що автор книжки скористався наявністю обох керівників Театру-Студії та багатьох її акторів і доповнив дані архіву інтерв'ю з творцями Студії.

Подруге, автор виявив самопосягнуту працюватість задля досягнення непровінційної прецизности організації тексту і матеріалу книжки та такого само непровінційно прецизного видання і оформлення з масою добре монтованих фотоілюстрацій.

З інстинктом літератора і дослідника Богдан Бойчук звернув більшу увагу в архіві на малозауважуваний доти театральо-студійний щоденник Володимира Змія — не тільки актора, а й вірного і невідомного співбудівника-ентузіаста Театру-Студії. Володимир Змія акуратно провадив щоденні записи того, що робилось і говорилося у Студії і навіть навколо неї. (До своєї книги Бойчук вибирав очевидно ваговитіші уривки із "Щоденника". Читаючи їх, мимоволі питаєш: чи не варто цей "Щоденник" опублікувати колись повністю, як документ часу? "Щоденник" Володимира Змія дає по свіжих слідах докладну хронологію праці Студії. На цій твердій основі Бойчук організував текст і зміст книжки, яка послідовно веде читача від події до події, від вистави

---

1. За перші двадцять молодих років своєї літературної праці Бойчук виробив силу і вміння підіймати нелегкі завдання. Поминаючи дрібніші статті й полеміки, можемо назвати такі здобуті ним позиції:

а. Кілька книжок власних новаторських поезій;

б. Журнал *Нові поезії*, понад десяток чисел у дусі модернізму Нью-Йоркської групи, зрадаговані і фінансовані власним коштом на спілку з поетом і белетристом Юрієм Тарнавським.

в. *Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході*. Два томи ті 858 стор., видавництво "Сучасність", 1969. Упорядкували Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак, що дали, крім добірок поезій, компетентні літературно-критичні силуети 67 поетів і їх бібліографію. Доконечне джерело для майбутніх істориків літератури.

г. Драма *Голод* (1969). Постава реж. В. Лисняка в Нью-Йорку.

г. *Олекса Стефанович. Зібрані твори*. Упорядкував Богдан Бойчук. Вступна стаття д-ра Івана Фізера. Торонто, 1975, 304 сторінки. Цією публікацією врятовано і недруковану спадщину видатного поета, що помер у забутті й самотності.

до вистави із постійним типізованим підзаголовком-підрозділом: "погляд зсередини (уривки щоденника Володимира Змія)".

Кожна з 25 першопостав чи прем'єр Театру-Студії становить у книжці окремий розділ, що ним окреслюється певний етап надзвичайно динамічного творчого руху Студії — цього, за висловом Бойчука, "унікального явища в історії театру" (стор. 34). Із таких розділів (за прем'єрами) складаються чотири за територіально-хронологічним принципом частини книжки: I. Театр-Студія в Європі; II. Театр-Студія в Америці; III. Український Театр в Америці (УТА); IV. Театр слова.

Попередній, а властиво головний шлях Йосипа Гірняка чи й Олімпії Добровольської, властивих творців Театру-Студії, у книжці не розроблено в окремий розділ чи частину, хотілося б про це трохи більше, ніж подано. Очевидно, Бойчук мав свій плян і свою рацію: дати насамперед образ Театру-Студії, не розпорозити стрункості монографії на відгалуження — нехай і як важливі. А все ж, прагнучи до стислості, автор знайшов місце для повного хронологічного списку 93 "головних ролей" Гірняка за роки 1917-44 і 109 ролей Добровольської за роки 1916-44. Такі докладні списки із зазначенням також назви п'єси й імені автора та часу вистави можна було скласти тільки за допомогою пам'яті й особистих архівів обох корифеїв новочасного українського театру. Бойчук скористався цією можливістю, і це теж робить його книжку цінним джерелом для історії новочасного українського театру взагалі, а не тільки Театру-Студії.

Бойчук дає не тільки зовнішню, а й внутрішню історію Театру-Студії. Відціля своєрідний підхід до організації цілого тексту книжки. Зазначені вище частини книжки розбито на типізовані підрозділи: а) "П'єса" (її зміст і характеристика); б) "Підготовка вистави — погляд зсередини" (уривки щоденника Володимира Змія); в) "Характеристика вистави" (поруч інформацій про імена виконавців окремих ролей Бойчук дає власні оцінки); "Оцінка критики — погляд іззовні". Тут дано вибір зразків театральної критики: Ю. Шерех, І. Костецький, В. Гаєвський, Ю. Лавріненко, Остап Тарнавський та інші. Вибір неповний, бракує доброї статті Василя Барки про виставу *Мойсей* Франка, статті І. Кедрина про успішну виставу *Людина і герой* (Мазепа в кадрах мистецького слова світової літератури).²

2. Це питання спірне. Хоч Бойчук дав порядком "додатку" розділ "Театр слова", але суттю речі оминув його. Не дав навіть стислої енциклопедичної довідки про назви і кількість вистав, яких було, здається, близько десятка, ані імен авторів відгуків на ті вистави "театру слова".

Тим часом елемент "театру слова" був наскрізним для всієї праці Театру-Студії — від першопочатку до кінця, чим пояснюється добра дикція, досконала мова акторів Театру-Студії. Мені пригадуються зокрема такі вистави в пляні "театру слова": кілька шевченківських, поезія Євгена Маланюка, *Мойсей*, *Людина і герой*, Юрій Клен, *Визволення ліричного генія Лесі Українки*. Режисером їх була здебільша Олімпія Добровольська.

Згадані вище підрозділи книжки супроводжено фаховими фотоілюстраціями. Книжка має характер дослідчої і вибраної першої публікації архіву Театру-Студії, а водночас вона літературно цікава і почитна.

Вигнання, постійні мандри, буквальна бездомність Театру-Студії... Сама природа його була така, що він міг існувати тільки в безупинному рухові. Біду перетворено на силу й перевагу. Театр-Студія мав "планетарну" географію своїх нестримних гастролей: Європа, США, Канада... В сумі 25 прем'єр Театру-Студії ішли на сцені 362 рази. З поданої Бойчуком "Підсумкової таблиці окремих вистав" бачимо, що найбільшу кількість разів повторно виставлялися такі речі: *Сон української ночі* Іларіона Чолгана (псевдонім Алексевич), *Хожденіє Мамає по другому світу* того ж автора (до-речі, у майже геніяльній типізації і стилізації Йосипа Гірняка наскрізний для обох п'єс головний образ Мамає став дуже популярним не тільки персонажем вистави, а ніби зійшов із помосту сцени в життя, став майже реально-історичним явищем еміграції, її побуту, сміху, розмов, диспуацій). Далі найбільшу кількість разів ішли: *Блакитна авантюра*, ревія Чолгана-Алексевича, драма *Мати і я* Юрія Дивнича (Лавріненка), на підставі драматичних своїм характером новел Миколи Хвильового *Я, Мати* та інші.

Цей опис побудови і змісту книжки Богдана Бойчука аж ніяк не претендує дати уяву про всі її вартості (наприклад, документація реакції глядача, гарячих громадських диспутів і навіть "судів"). Щоб пізнати їх — треба уважно вглянутись у всі ті розгалуження тексту.

Зокрема варті уваги ті місця в поданих уривках щоденника В. Змія, де записано імпровізовані вислови й думки Йосипа Гірняка у його закритих внутрішньо-студійних лекціях або у вказівках на пробах про мистецтво актора і театр взагалі. Окремі з тих висловів і дотепних реплік звучать як афоризми, "крилаті слова" і можуть бути матеріалом для посібника мистецтва актора. Взагалі відомий акторський і громадянський образ Гірняка у новому світлі матеріалів цієї книжки (та ще не зібраних фрагментів його спогадів і статей про Курбаса й "Березіль") виростає до масштабів, сказати б, історичної особистості. Не тільки маєстро — актор, режисер, виховник акторського молодняка, а й бойовий організатор, провідник, що був водночас батьком і взірцем для своїх учнів. У ньому поєдналося чимало видатних прикмет: талант і характер, що мав силу йти "проти течії", діяти й досягати "поза межами

Цікаво, що в нашому столітті "театр слова" набрав поширення у Європі й Америці. Бойчук, враховуючи вагу, але й окрему специфіку цієї ділянки праці Театру-Студії, залишив цю тему комусь для окремого монографічного опрацювання. Принаймні було б добре, якби хтось опрацював для окремого видання цікаві тексти-сценарії згаданих вистав Театру-Студії та добірку рецензій на них. Але побажання можуть бути великі і всякі, та аж ніяк не обов'язкові для автора рецензованої книжки.

можливого”, надхненник мистецької богеми і.. волонтарист, що зосередив коло Студії творчих людей. ”Сміливість і вміння мислити й узагальнювати — це ті риси, які Студія, видимо, цінить і які виховала в знайдених нею драматургах”, — писав з приводу вистави *Мати і я* Гр. Шевчук (Ю. Шерех), стор. 81. Це, звісно, стосується насамперед Йосипа Гірняка, якого можна якоюсь мірою вважати співтворцем згаданих вище найуспішніших п'єс репертуару Театр-Студії.³

Як діяч театру, Йосип Гірняк мав щастя вірного ”театрального подружжя” із суверенною діячкою театру Олімпією Добровольською. Що б там не було... вони пройшли це несамовите півстоліття театрального і нетеатрального життя разом від початку до кінця! Після поліційного розгрому їхньої спільної праці і мрії у Курбасовому ”Березолі” — Добровольська з власної волі (як колись легендарні дружини декабристів) пішла слідом за Гірняком на далеку холодну Північ в Ухта-Печорський концтабір НКВД. Там вони разом у обставинах солженіцинського *Архіелаг-ГУЛагу* творили театр невольників. Разом утекли вони на Захід, щоб там відродити дух Курбасового історичного діла. Про самостійне місце Олімпії Добровольської в історії українського театру Богдан Бойчук не забув сказати. Але він також показав і те, що Добровольська всю себе віддала, щоб допомогти своєму чоловікові створити на фаховому рівні у ДП-таборах Театр-Студію — чудову спільну дитину цього ”театрального подружжя”. Як твердить Бойчук, вони добре доповнювали себе, ”коли Гірняк спонтанно знаходив і показував розв'язки трудних проблем, а Олімпія Добровольська фіксувала їх, оркеструвала і вгармонізовувала в цілість постановки, переробляючи з студійцями деталі десятки, а то сотки разів” (стор. 34).

Із дібраних і продуманих Бойчуком матеріалів архіву Театру-Студії виростає у цій книжці також *образ студійців*, майже кожного зокрема і як певної суспільної групи і явища. Після цієї книжки можна говорити про ”генерацію студійців”, як хронологічно може перший післявоєнний приклад можливості вартісного поповнення із молоді на вигнанні творчих кадрів української культури. Не будемо їх ідеалізувати (цього і не робить Бойчук). Але визнаймо: студійці при всіх їхніх людських слабостях (надмірна діткливість на зауваги керівників, часом брак характеру й витривалости тощо) зробили своє діло. Ця молодь

3. Щодо мого особистого драматургічного ”гріхопадіння” цікаво нагадати, що заголовок до хвильовистської драми *Мати і я* дав, як здається мені, Йосип Гірняк, з яким обговорювано п'єсу уже в процесі задуму і писання її. Хоч я виніс свій власний образ Хвильового ще із студентських часів у Харкові та вперше обрисував той образ у травні 1943 року у Львові в доповіді на зборах Літературно-мистецького клубу до 10-річчя загибелі Хвильового, та Гірняк знав Хвильового більш особисто й інтимно і міг (влітку 1946 року) доповнити й оживити мої уяви, припорошені часом і особистими катастрофами у сталінських арештах і каторгах.

виявила гін до свого культурного самоздійснення, здібність бути непопулярними, стояти проти ігноранції з боку деяких впливових громадських сил. Вони пожертвували дечим із своїх особистих вужчих інтересів, щоб здобути, може, головний виграш їхнього життя — Театр-Студію та тим врятуватися від небуття і нівеляції у масі заклопотаних вигнанськими буднями і страхами діпстів. Це стосується якоюсь мірою всіх студійців, а не тільки тих кількох, хто мав більший талант і працьовитість та щастя виробитися за даний Студії коротенький відтинок часу на справжніх акторів, імена яких, мабуть, остануться записаними в історії українського акторського мистецтва — Мирон Чолган, Тамара Позняківна, Степан Залеський, Володимир Лисняк... Останній виростав на самостійного оригінального режисера і після упадку Театру-Студії зробив ряд власних фахових постанов, як от *Боярня* Лесі Українки, а особливо сильна і свіжа вистава цікавої екзистенціалістичної п'єси *Голод* Богдана Бойчука.

Тепер, — читаючи документальну книжку Богдана Бойчука про їхню власну творчу молодість, мабуть, не один із студійців Театру-Студії пошкодує, що їм уже тут у безпечній Америці не вистачило сили й характеру та ідеалізму, щоб оборонити свою Студію від лихого емігрантської долі (брак активної моральної підтримки з боку організованої громадсько-політичної верхівки, матеріальні нестатки, щоденна важка заробітчанська фізична праця та ще й нападливі провокації з боку темних і заздрих сил). Та з виходом першоджерельної книжки Бойчука вже ніхто не може відняти у колишніх студійців їхньої слави. Незроблене не скасує зробленого.

Театр-Студія наче перекинула місток у майбутнє через прірву розстріляного Відродження українського театру 20-их років (надто ж якщо 80-літній Йосип Гірняк матиме змогу і щастя зібрати, доповнити в цілість фрагменти своїх спогадів і статей про Леся Курбаса і "Березіль").

Наприкінці годиться згадати початок. Був то винятковий час: кінець-світня атмосфера фіналу другої світової війни; погромлена двома тоталітаризмами Україна; масовий "ісход" українців на Захід; у Карпатах і на Волині у безнадійних боях з гігантською переможною військовою машиною, підтримуваною альянтами, стікають останньою кров'ю вояки УПА; далеко позаду в Україні лишилося побоевище Розстріляного Відродження, агенти СМЕРШ-у виловлюють недостріляних і пакують в ешелюни до сибірських концтаборів. А на Заході по ДП-таборах бездержавні, безправні втікачі живуть, опановані страхом і думкою, як уникнути примусової репатріації, забезпечитися притулком і харчами, куди мандрувати далі?... Ось на цьому апокаліптичному тлі несподівано з'являється в Ляндеку (Тіроль) Театр-Студія —

як виклик смерті, духова сила із фізичного безсилля. Та є щось головне — свобода думки і вислову! З нею з'являється дух якогось радісного піднесення. Ще раніше Театру-Студії (чи майже одночасно) цей дух висловлюють засновники МУР-у — Юрій Шерех, Улас Самчук, по своєму висловлює його поет-мислитель Юрій Клен в есеї *Думки на дозвіллі* і в епопеї *Попіл імперії*. Кінцева думка поеми оголошує вихід:

спустошена Земля розкриває обійми для праці твоєї, Людино!

Осьмачка в поемі "Поет", сягаючи гіперболічними метафорами і прокльонами в запілля космосу, домагається правди в Бога. Гірняк з молодими студійцями схоплює цю епоху в *Шевченківській виставі* з містерією *Великий льох*, в антитетичних неobarokкових своїм синкретизмом сценічних діяннях *Сну української ночі*, нестримно сміється з нових і прадавніх слабостей українця, в інших виставах дає трагедію не тільки ситуації і Долі, а й первородних гріхів нашої людини. Поруч Клена й Осьмачки, Гірняк був автентичним учасником головних відродженських боїв 20-их років. Випивши до дна свою повну чашу 30-их років, Гірняк почував себе врятованим, щоб рятувати дух здесьятого Відродження.

Юрій Лавріненко

Неповна бібліографія

Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні 1822-1916. Публікації фонду Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Київ, 1971 183 стор., АН УРСР, Центральна наукова бібліотека. Упорядники: О. О. Дмитрієв, Ю. М. Довгаленко — під керівництвом О. М. Пузирьової. Тираж 500.

Ця публікація являє собою інформаційне видання, що має за мету ознайомити з фондом дореволюційних газет України за 1822-1916 роки. Найбільший фонд цих газет зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Цей каталог включає 320 назв газет, незалежно від мови, якою вони видавалися. У каталозі розміщено дослідний матеріал в алфавітному порядку. Крім того, є географічний показник, показник видавничих установ, товариств тощо, іменний показник (видавців, редакторів). Опис газет в алфавітному порядку має відомості: заголовок, підзаголовок (надзаголовок), періодичність, місце видання, роки видання, редактор, видавець, таблиця наявності чисел, примітки, додатки, попередня назва (якщо була), наступна назва (якщо була), послідовність перейменувань.

Газети виходили в Києві, Львові і Харкові, де були культурні і політичні осередки, а також і в менших місцевинах, а то і селах.

Збереглися в першу чергу різні *Губернские ведомости*, а також видання земств, багаті на історичний матеріал. Роки видань газет, навіть короткотривалих, по менших містах — переважно перша декада 20 віку.

Крім вищезгаданих важливих культурних осередків, також Одеса мала більше число газет; тут виходили й газети чужими мовами: польською (дві), французькою (одна), єврейською (дві, єврейською виходили також у Полтаві), а крім того, російською мовою, і то переважно, бож українською мовою не дозволяли або негайно закривали. Українські газети змістом часто були друквані російською мовою.

У каталозі зазначено, що описується найбільша збірка газет на Україні. Але бачимо, які великі прогалини є в списку, що значить, що найбільша збірка газет на Україні або не має цих усіх газет, або вони є закриті для ока звичайного дослідника і читача.

Прийнято тепер на Україні зазначати при різних музеях, архівах, бібліотеках, що збірка знищена за гітлерівської окупації. Безперечно, багато українських культурних надбань знищено за гітлерівської окупації, нищили їх і вивозили німці, але нищили їх і залишені чи наслані для того "довірені люди" радянської влади, щоб опісля можна було звалити вину на ворога німця і нещасну війну. Нищено це добро і після війни, а тепер усе це йде на один рахунок — окупація! Такий наказ партії і так треба писати. Тепер знову нищиться, палиться все типове українське доценту, виривається з коренем все те, до чого не можна ніяким способом дочепити ярлика "російське" або "спільне надбання". У першу чергу нищиться українське слово, тому і прогалини в каталозі газет.

Дарія Сіяк

Книжка варта уваги

Татьяна Фесенко, *ПОВЕСТЬ КРИВИХ ЛЕТ* (Нью-Йорк, В-во "Новое Русское Слово", 1974), 221 стор.

"Квіти серед снігів", ось епітет, який напрошується на папір, коли по прочитанні книжки *Повість криватих літ* пробує в своїй уяві відтворити посмак, який залишає по собі прочитання доброї книжки. Книжка добре написаних мемуарів — це рідкість. Добре написані мемуари про тяжкі роки людського життя — це теж речі, які не зустрічаються часто. Але книжка, що заторкує Україну, її трагедію й її життєву силу, написана і видана російською мовою, та ще прекрасним стилем поезії в прозі, — це справжня рідкість.

У тому криється також небезпека для самого рецензента. Бо можна захопитись і переяскравити "небуденне", зі шкодою і на некористь тому, що лягло в основу книжки, яка в своєму головному тоні не має ні чисто політичних мотивів, ні моралізаторського характеру, а є переглядом бурхливих років життя нової історії України з погляду особистих переживань однієї людини чи однієї родини.

Книжка починається подіями кінця першої світової війни і вводить нас у психологічний клімат тієї доби. Далі докладно розповідає про радянський період, на який припадає авторчине дитинство, юнацьке і студентське життя. Тут переплітаються жорстокі сцени масового голоду, нечуваного насильства з мальовничими картинками київських парків, а далі Канів, Дніпро, Чернеча Гора, Шевченкова могила...

Стають перед нами у своїх, не завжди знаних нам позах постаті Миколи Зерова, Михайла Калиновича, Івана Сіяка, українських студентів того часу. Далі йде опис війни і німецької окупації. А усе те через призму власних переживань, спостережень і оцінок, за якими не криються ні дешеві тенденції, ні намагання виправдати або надмірно засудити окремі епізоди, ні зайво синтезувати окремі життєві явища.

Стиль авторки — це канва, на якій намережана вишивка життя однієї київської родини. Кризь уявне вікно її родинного дому, дещо прислонене тіннями каштанів, мов на фільмовій стрічці, переходять епізоди її бурхливого життя, аж до часу поселення у США. Засоби, як ми уже згадали, це поезія в прозі, це ніжні мазки пензля фарбами веселки накидані не загусто, а тільки на те, щоб створити образ і залишити простір для виповнення його нашою уявою. У результаті виходять свіжі сцени, часто пронизані несподіванками, які не можна наперед ні передбачити, ні уявити, що, зрештою, і є прикметою конструкції доброї прози.

Зустрічаються у книжці сцени, що своїм реалізмом залишають у читача враження, які ледве чи коли затруться у його пам'яті. Наприклад, опис українського села голодових тридцятих років — це такі сильні речі, які рідко зустрінути навіть у творах авторів, знаних уже літературних імен. Але, даймо слово авторці:

"Із уст до уст передавали жорстокі вісті про села-пустирі, де на будинку сільради повівала чорна ганчірка, означаючи, що все село уже вимерло. Але і ті села, які не зазнали аж такої долі, теж стояли пустою. Літнього вечірнього вечора не чути у них дзвінких дівочих пісень, ніде не забреше собака, не перебіжить, щоб шезнути десь під плотом добре вигодована кішка. Собаки і коти давно вже були з'їджені, і не було сил у дівчат співати у те жорстоке літо 1933 року.

"Багато хат у Киселівці стояли порожні, з відчиненими дверима, через які нещодавно винесли висохле тіло останнього члена сім'ї, виносили їх такі самі висохлі і втомлені люди, а їхні обведені чорними колами очі начебто говорили: 'А завтра черга на нас'...

”Завжди, коли ми пізнім вечером вертались утомлені з поля, нашу увагу притягала гарна хатка на краю села із старанно вималюваними голубими налітниками вікон, із жовтими гвоздиками і мальвами під плотом. Очі так і відпочивали б на тій садибі із традиційним вишневим садочком, якби не п'ять свіжих могил, висипаних майже під самими дверима. Очевидно, у того, хто хоронив мерців, не було сил віднести їх на сільське кладовище. Яка драма відігралась у тій хаті, хто лежить під тією свіжонасипаною землею? Ці питання виникали у нас, коли ми проходили біля неї, а одного разу ми дочекалися відповіді. Рано-вранці, коли сонце, наче золотий м'яч, лежало на покритих росою полях, ми, ідучи на нашу дільницю, вперше помітили сидячу постать”.

А далі йде розповідь цієї постаті:

”Скільки мені літ скажете, тридцять чотири буде, це я з голоду такою стала. Чоловік мій помер, а за ним четверо діток, усі сини, а славні які були... Спочатку усі їсти просили, а потім уже і говорити перестали, тільки найменший усе плакав та й плакав... от я їх тут біля хати і закопала...”

Авторка зумисно не утікає ні від соціальної, ні від політичної, ні від національної тематики, але робить це якимось дискретно, так що вони не впадають в очі, а за ними треба ніби шукати. В тому відчувається специфіка особистої культури авторки, її свідоме творення певної відстані між тією проблематикою та її особистим життям.

Навіть там, де авторка сама виявляє ініціативу брати участь у політичних діялогах, вона робить це радше у наслідок інтелектуального спілкування між людьми, а не як свідоме намагання когось у чомусь переконувати, воно завжди впливає з відчуття турботи за долю народу, якого ”ніхто не розуміє і ніхто не знає”.

Нашого читача, можливо, особливо цікавитиме так званий український аспект цієї книжки. Тож дозволимо собі його ілюструвати таким епізодом (стор. 79):

”Часто за одним столом з нами обідала, якщо це можна назвати обідом, молода жінка в маленькій шапочці, обведеної темномалиновим оксамитом. Ми розговорилися — це була Олена Теліга, керівник кийської Спілки письменників, редактор *Літаври* — першої на східній Україні літературної газети часів німецької окупації. Розумна, енергійна, невтомний борець за свободу України, українського слова, талановита, поетеса, а разом з тим надзвичайно приваблива із справжнім жіночим чаром. Її статтю ”Вікна навстіж” зачитувалися численні люди і вбачали в ній нову Лесю Українку.

Скромна, дуже нескладна у поведінці, вона дуже скоро завойовувала симпатії.

Невдовзі її арештувало Гестапо, яке розмістилося в будинку НКВД на Володимирській 33, і розстріляло в лютому 1942 року.

Киянка з походження, вона по багатьох літах життя за кордоном,

вернулася, нарешті у рідне місто, щоб прийняти у ньому мученичу смерть...”

Нитка тепла і природного розуміння української проблематики снується від початку і аж до кінця книжки, хоч не усе набирає надто яскравого кольориту, що тільки підтверджує автентичність симпатій авторки до українського народу.

Друга частина книжки це вже детальні описи відступу німецького фронту і повільна мандрівка цієї родини, через Львів на Захід. Цікаві спостереження авторки з її короткого перебування у Львові, сцени бомбардування міст і, врешті, чужина. Робота на фабриці під знаком "Ост", більше бомбардувань... А там закінчення війни і прихід американців. Загроза насильної репатріації і життя серед німців. Табори перемішених осіб... Їхній трагікомічний побут, незвичайно вдало переданий у всій глибині без переспективи і надій...

Але все те на тлі чарівної природи гір, озер ручаїв, яким авторка не жаліє барв, у чому і виявляє не абиякий хист.

Коли нарешті кінчається останній етап виїздом до Америки, читач має почуття, що і для нього теж закінчилася прекрасна мандрівка по дрімучих альпійських лісах — подорож у найдалші закутини людської душі, й усе те, що авторка зуміла так прекрасно передати.

Книжка її — це вартісний здобуток літературного жанру мемуарної повісті. Вартісна вона, ще й як документ історичної епохи, цікава для тих, хто переживав бодай частинно подібну епопею. Відрізняється від інших подібних творів лаконічністю опису, але водночас не абиякою красою слова, та силою композиції.

Припаде до вподоби навіть шукачеві естетики літературного вислову. Часто-густо переткана вона віршем, який немов витончує поетичне обличчя і світосприймання авторки, а читачеві для відпруження й уприємнює читання книжки. Питання і відповіді на те, чи спричиниться вона якось до покращання українсько-російських літературних відносин у діяспорі, залишимо розвиткові подій і осудові часу. Але одне є певне: "не помітити" її з українського погляду було б непростимим гріхом.

Ананій Діброва

ЗВЕРНЕННЯ В. ЧОРНОВОЛА ДО ПРЕЗИДЕНТА ФОРДА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). Ув'язнений в мордовських таборах Вячеслав Чорновіл написав 1 серпня 1975 р. відкритого листа до президента Форда. Лист був поширений згодом у Самвидаві. Повний текст листа Чорновола такий:

Пане Президенте!

Насмілююся думати, що діалог між Заходом та Сходом, який дещо розширився за останні роки й дістав назву розрядки, є ділом не лише керівників держав і партій, але, передовсім, самих народів.

Одначе, якщо різні верстви громадян США можуть давати свою оцінку Вашим зусиллям через численні інституції демократичного суспільства (Конгрес, преса, опити громадської думки тощо), то такої можливості повністю позбавлені громадяни СРСР, де існуючий суспільний устрій виключає, під загрозою кримінального переслідування, можливість будь-якого внутрішнього діалогу й дозволяє громадянам тільки мовчати або ж "одноставно схвалювати" дії самопризначуваних партійних лідерів. Але право на самостійну оцінку ідей та вчинків і на опозицію — це невід'ємне природне право людини, затверджене сучасним етапом розвитку людства і закріплене в міжнародних правових актах ("Загальна декларація прав людини", прийнята ООН). Навіть у суспільствах більш реґляментованих, ніж сучасне радянське суспільство, не вдавалося добитися повного нівелювання індивідуальності і стандартизації мислення, не вдавалося на якийсь тривалий час позбавитися опозиції. Є така й в СРСР.

Одним з показників її існування служать періодичні репресивні акції політичної поліції (КГБ) та наявність у країні політв'язнів.

Громадяни СРСР знають, що за стриману навіть критику дій керівної верхівки КПРС або єдиної допущеної в державі ідеології на них чекають неминучі переслідування, а, можливо, не обминути й в'язниці. Тому ясно, що за кожним із нас, політв'язнів, репресованих за опозиційні виступи, стоять сотні й тисячі людей, які думають так само, як і ми, які не втратили здатности до самостійного мислення, але прилюдно висловити свої погляди не наважуються.

Керівництво КПРС і повністю підлегла йому преса чутливо реагують на відгуки в США про питання міжнародного відпруження — на ті, що їм вигідні, і поборюють ті, які є відмінної оцінки.

Думаю, Пане Президенте, Ви теж могли б узяти до уваги думку політичної опозиції в СРСР, репрезентованої, передовсім,

політв'язнями. Беру на себе сміливість твердити, що висловлювані тут думки не є тільки моїми особистими, але віддзеркалюють настанову до цієї проблеми широкого кола радянських політв'язнів різних націй.

Насамперед ми донині чітко не уявляємо, що все таки мається на увазі під дуже часто повторюваною фразою "розрядка міжнародної напружености". Якщо в розрядці вбачати не короточасну кон'юнктуру кампанію тактичного або навіть престижного характеру, а розглядати її як перспективну довгочасну акцію, що має принести полегшення всьому людству, то ясно, що розрядку ніяк не можна звести лише до деякого стримування гонки озброєнь або до розширення торгівлі. Очевидно, що міцну розрядку міжнародної напружености й неможливість повернення до політики активної конфронтації може забезпечити не стільки військове роззброєння, скільки демілітаризація психіки. Дійсність, одначе, показує, що радянські керівники, особливо Брежнев, розуміють справу інакше.

Чи відомо Вам, Пане Президенте, що проголошення політики розрядки міжнародних відносин керівники КПРС прямо пов'язали з придушенням усілякої критичної думки всередині країни? ЦК КПРС висунув тезу про посилення ідейної боротьби проти ідеологічних диверсій світового імперіялізму в умовах розрядки, дуже схожу на колишня тезу Сталіна про посилення класової боротьби в СРСР в міру наближення до комунізму. що була теоретичною платформою масових репресій 30-40 років. Нині практика теж не відстає від теорії. Починаючи з 1972 року, в ряді республік СРСР (у Росії, на Україні, у Вірменії, у республіках Прибалтики) прокотилася найпотужніша за післясталінські часи хвиля політичних арештів та жорстоких вироків на неконституційних судових процесах (переважно закритих). Ще більшого розмаху набрали позасудові переслідування. Для посилення ролі армії та політичної поліції вперше за останні десятиріччя міністри оборони та КГБ були введені до Політбюро ЦК КПРС, яке де-факто стало вищим органом державної влади в нашій країні.

Ви, Пане Президенте, підписуєте міждержавні угоди не з керівником держави, а з лідером правлячої партії.

Особливо масовою й жорстокою була кампанія репресій 1972-73 років на Україні. Кілька десятків осіб було кинено за ґрати або у психіатричні лікарні, зачиненого (в'язничного) типу. Під час цієї кампанії сліди "ідеологічних диверсій" знаходили у віршах поетів та картинах художників, у літературознавчих та публіцистичних статтях, навіть в інтимному листуванні та робочих заготовках літераторів. Якби щось подібне відбувалося в США, то задля того, щоб Ваші співвітчизники навчилися "одностайно схвалювати" дії влади, половину з них довелися б посадити до в'язниць, а половину перетворити на в'язничних наглядачів.

Слідчі КГБ навіть не приховують від нас, арештантів останніх років, що вони поставили перед собою завдання за кілька років

повністю викоринити всяку опозицію, яка, мовляв, заважає проведенню політики розрядки, відкрито заявляючи перед усім світом про різні наболілі проблеми СРСР. Особливу ненависть каральних органів викликають спроби видвинути національну проблему. Тому, як це не парадоксально, ми в'язні 1972 та наступних років, вважаємо себе жертвами політики розрядки, і покищо це один з найбільш реально відчутних її наслідків.

Саме тому ми, політичні в'язні СРСР, вважаємо важливою й своєчасною поправку Конгресу США до законопроекту про торгівлю, хоча, коли вірити радянській пресі, Ви, Пане Президенте, поставилися до цієї поправки негативно. Радянська пропаганда різко критикує поправку Конгресу, яка узалежнювала надання Радянському Союзові упривілейованого статусу в торгівлі та уділенні кредитів від забезпечення свободи виїзду громадян з СРСР. Радянська преса називає цю умову втручанням у внутрішні справи СРСР. Ми таке пояснення прийнятого Конгресом закону вважаємо нелогічним.

Поправка не ставить питання про зміну існуючого в СРСР режиму або обов'язкової ідеології. Ідеться тільки про виконання однієї з аксіом демократії, чітко висловленої в п. 13 "Загальної декларації прав людини", прийнятої ООН, та в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Якщо, ратифікувавши ці документи з метою пропаганди, керівники СРСР у той же час не хочуть їх дотримуватися, то чи не буде такою ж і доля голослівних та гучних декларацій, прийнятих у ході кампанії щодо відпруження? Зрозуміло також, що коли критично мислячій частині радянських громадян забезпечиться альтернатива до мордовських та пермських таборів і "психушок", а саме — можливість виїхати за межі країни, то це, не міняючи докорінним чином існуючого в СРСР режиму, все ж може привести до деякої його гуманізації. А це в свою чергу може стати передвісником дійсного, а не паперового послаблення напруження в міжнародних відносинах.

Ми, радянські політичні в'язні, підтримуємо позицію Конгресу США як таку, що може корисно вплинути на нашу важку долю потенційно вічних в'язнів цієї системи. Я особисто звернувся 1 березня ц. р. до Президії Верховної ради СРСР з заявою про зречення радянського громадянства і з проханням випустити мене поза межі СРСР. З подібними, досі безуспішними, заявами зверталися до радянських установ також інші громадяни, що належать до різних націй СРСР.

Хочеться вірити, Пане Президенте, що, справді турбуючись долею процесу розрядки міжнародної напруженості, Ви, під час Вашої зустрічі з Брежнєвим або іншим шляхом, звернете увагу радянських керівників на питання про вільний виїзд громадян з СРСР і вкажете, що неможливо тривало і серйозно послабити напруженість у міжнародних

відносинах при збереженні прийнятого в СРСР курсу на придушення
всякої критичної думки.

З пошаною
Вячеслав Чорновіл,

1 серпня 1975 року

український журналіст, політв'язень

РОСІЙСЬКИЙ ДИСИДЕНТ В. БУКОВСЬКИЙ ЗАСУДЖУЄ РУСИФІКАЦІЮ

9

Нью-Йорк. (Пресова Служба ЗП УГВР). На Захід продістався відкритий лист російського політичного в'язня Володимира Буковського, що його він вислав в літі 1975 року до А. Косигіна, голови Ради Міністрів СРСР. Подаємо повний текст листа:

Голові Ради Міністрів Косигіну — Відкрите письмо.

Ще раз про русифікацію і націоналізм.

Громадяне Голово Ради Міністрів! Конкретні факти недавнього минулого, які стали мені відомі цими днями, примушують мене відмовитись від мого власного принципу і звернутися до Вас, хоч я задалегідь свідомий, що практичної користи з цього не буде. Ніхто ні разу не зумів наблизити Ваше трансцендентальне існування на кремлівських висотах до долі політичних в'язнів СРСР, яких Ви називаєте особливо небезпечними державними злочинцями. Ні голодівки, ні хвороби, ні самогубства. Але я не політик. Що ж, нехай мої слова й нічого на змінять. Сьогодні я зобов'язаний висловитися. Це мій обов'язок, обов'язок росіянина.

У квітні 1975 року в Уральському концтаборі ВС-389/35 відбулася розмова заступника начальника установи ВС-389, капітана Шарікова з моїм товаришем Чекаліним. Шаріков недвозначно вмовляв в Чекаліна шовіністичні настрої, вимагав від нього, як від росіянина, піврвати взаємини з жидами, українцями і т. п.

Я — росіянин. І мені боляче за мою країну, в якій офіційні особи відкрито проповідують шовінізм, де русифікація піднесена до ранги державної політики. Цивільний шлюб радянської влади з електрифікацією показався лезбійським; він не дав народам інтернаціоналізму.

За що мають любити мене, росіянина, студенти Чехословаччини і Польщі, селяни Литви і України?

Можна здеморалізувати Івана Дзюбу, але ж не Дзюба породив русифікацію України, а вона — Дзюбу.

Мені боляче, що Росія є тюрмою народів у більшому масштабі ніж це було 60 років тому, а в тюрмі люди не живуть з власної волі.

Я — росіянин по національності, культурі, мові, заявляю: в СРСР

існує національна дискримінація і примусова русифікація. У цьому переконали мене роки таборів і тюрми.

Ось так впродовж одного року ув'язнення в таборі ВС-389 я став свідком багатьох прикладів цього. Ваші опричники в голубих пагонах із Скальпінського ОКГВ, Афанасов, Крапавичук і Утиро, неодноразово поширювали через свою агентуру у зоні антисемітську дезінформацію, батогом і медівником насаджуючи у зоні міжнаціональну ворожнечу. А в грудні 1974 року вони пробували фізично розправитися з в'язнями-євреями руками своїх агентів з поліцаїв, вбивців і пройдисвітів. У лютому 1975 року капітан Утиро відкрито висловив Ягманові свої антисемітські переконання, пробуючи при тому навіть теоретично їх обґрунтувати.

Насильна русифікація проводиться не тільки самим фактом вивозу українців, вірмен, литовців і інших на "перевиховання" до Росії, але й свідомим "перевихованням" в дрібницях: в затримці листів на національних мовах, в забороні інших, крім російської мови під час побачень і т. п. Принцип "діли і пануй" — основна практика "перевиховання" політв'язнів СРСР. Постійні намагання нацькувати росіян на українців, вірмен і т. д., усіх на росіян, а євреїв — на українців...

А все ж такі інтернаціоналізм існує. Якраз тут, в середовищі т. зв. "буржуазних націоналістів", яких є більшість серед політв'язнів. І якщо націоналістами є Будагян, Альтман, Калиниченко, Світличний, Шахведрян, Лук'яненко, Глузман, Антонюк — то і я націоналіст. Український, вірменський, єврейський, литовський, чеський, польський, новозеландський, перуанський, бо демократія — це свобода і людини і поодиноких народів. На жаль, я примушений закінчити, бо мене підганяють.

Червень-липень 1975

Владимир Буковський
(Владимірска тюрма)

П. С. Пробачте, але зрозумілі міркування примушують мене відправити це відкрите письмо далеко не "відкритим" способом. Ваші тюрми не є найкращим місцем для ширих листів .

"БУДНІ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ" ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА І БОРИСА ПЕНСОНА ЗМАЛЬОВУЮТЬ ЖИТТЯ В МОРДОВСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). За кордони СРСР вивезено новий, п'ятдесятисторінковий документ Самвидаву п. н. "Будні мордовських таборів". Авторами документу є Вячеслав Чорновіл і єврейський художник Борис Пенсон.

"Будні мордовських таборів" це один з важливіших і найновіших документів — він написаний у червні 1975 року. У ньому розповідається

про переслідування в'язнів за національні, релігійні й політичні переконання, про важкі умови таборового життя, про знущання адміністрації над в'язнями, про заборони зустрічатися з родичами і про нелюдський режим харчування та лікарської опіки в таборах. "Будні" подають точні інформації про процеси в Україні, Вірменії, Литві й про антиєврейську кампанію в СРСР останніх років.

У документі є також інформації про самооборонні акції в'язнів — голодівки, петиції до влади, спільні листи в обороні жінок-політв'язнів. У "Будні" включені листи Василя Стуса до Президії Верховної ради СРСР; Святослава Караванського до першого секретаря Мордовського обкому КПРС; П. Айрикіяна до прокурора Мордовської АРСР; Бориса Пенсона до начальника оперативного режиму табору Но. 385 та інші. Що важливіше, "Будні" кидають чимало світла на справжній, не фальшований інтернаціоналізм і дружбу в мордовських концтаборах в'язнів різних національностей — українців, євреїв, вірменів, литовців та інших, які в одному фронті ведуть боротьбу за свої права і заступаються один за одного.

Повний текст "Буднів мордовських таборів" вийде як частина збірки документів Самвидаву у видавництві "Сучасність". Текст цього документу надрукував також єврейський університет в Єрусалимі.

ВАСИЛЬ СТУС ПОРАНЕНИЙ У ТАБОРІ. ВАСИЛЬ ЛІСОВИЙ ПОКАРАНИЙ НА ПІВ РОКУ КАРЦЕРУ. ЮРІЙ ГОРОДЕЦЬКИЙ ПЕРЕВЕЗЕНИЙ ДО ВЛАДІМІРСЬКОЇ ТЮРМИ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). З Радянського Союзу наспіли нові вістки про ситуацію українських в'язнів у концтаборах СРСР. Поета Василя Стуса, що був заарештований у січні 1972 року і засуджений на 5 років таборів і 3 роки заслання, важко поранили в липні 1975 року на третьому таборовому пункті в Мордовії. Його поранив колишній фашистський коляборант Сідельніков. Стуса перевезли до таборової лікарні.

Василь Лісовий, колишній співробітник Інституту філософії Академії Наук УРСР, заарештований 1972 року і засуджений на 7 років таборів і 3 роки заслання, був покараний таборовою адміністрацією в липні 1975 року на 6 місяців таборового ізолятора (ШЗО — штрафний ізолятор).

Юрій Городецький, український політичний в'язень, перебув 72 дні в таборовій тюрмі. Після цього його перевезли до Владімірської тюрми.

Є також вістка про посилене релігійне переслідування в Україні. При кінці літа м. р. у Хмельницькій області покарали Марію Іванівну Власюк за те, що вона виховувала своїх дітей у релігійному дусі. Марія

Власюк належала до секти адвентистів. Її позбавили права опікуватися власними дітьми.

Продовжуються також антисемейські репресії. В Одесі засудили на 2 роки ув'язнення Лева Ройборда за те, що він, мовляв, ставив опір під час арешту. В Харкові засудили на 3 роки Олександра Слинїна, бо він не зголосився до війська. З цієї ж причини 6 червня м. р. заарештували в Києві Якова Винарова.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ БОРИСА ПЕНСОНА У ДЕНЬ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). На Захід дістався відкритий лист єврейського мистця Бориса Пенсона, якого він виготовив на день 30 жовтня, що його цього року, як і попередніми роками, політичні в'язні СРСР відзначають голодівкою.

Пенсон був заарештований в 1970 році у зв'язку з голосним намаганням групи євреїв захопити літак у Ленінграді і виїхати з СРСР. Його засудили на 10 років ув'язнення. Він перебуває в мордовських концтаборах і є відомий із спільних виступів з політичними в'язнями інших національностей, зокрема з українцями. Текст відкритого листа Пенсона такий:

У СРСР існує ретельно прихований таборовий варіант славетного "соціалістичного інтернаціоналізму". У ті ж самі бараки мордовських та пермських концтаборів загнали вивезених з "суверенних" республік патріотів — українців, вірменів, литовців, латишів, молдаван, євреїв... Нас дійсно об'єднують споріднені прагнення і спільні терпіння. Але сьогодні, в День політв'язня в СРСР, цілком природно, що кожний повертається думками до свого народу та його проблем.

Майже перші мої дитячі спогади вже пов'язані з людьми, які уособлюють собою радянський закон, докладніше — радянське беззаконня. Слідчі міліції, співробітники КГБ, прокурори й судді, судові виконавці, оперативні уповноважені, в'язничні наглядачі... Довгою зловісною низкою пройшли вони життям моїх рідних, а потім і моїм.

Коли я почав задумуватися, в чому причина цього лиха, я зрозумів, що основним нещастям мого життя було те, що я, єврей, народився і виріс у СРСР — країні, що, замість багатьох націй, які її заселяють, запрограмувала утворити безликий, бездуховний конгломерат під назвою "радянський народ".

"Єврейська національна культура — гасло рабинів та буржуїв, гасло наших ворогів" — цю "філософську" думку керманіча революції Ленїна реалїзував, з характеристичною йому принциповїстю ката, "великий вождь народів" Сталїн. Винищували не тїльки єврейських письменників, художників, учених — нищили синагоги, нищили єврейські

могили. З надзвичайним лицемірством цей антисемітський погром приховували за димовою заслоною фальшивої фразеології. Очевидно, єврейський театр, школи, синагоги закрито "на прохання євреїв". Звичайно, бо самі євреї вважають іврит реакційною мовою. І, очевидно, завдяки піклуванню партії та особисто Леоніда Брежнєва, єврейське питання, як і взагалі національне питання в СРСР, вирішене самим існуванням радянського ладу, вирішене остаточно й безповоротно. Тобто, нам залишили, здавалося б, єдино можливу сьогодні в СРСР дорогу — асимілюватися, стати росіянами мовно, культурно і світосприйманням.

"Чому хлопці обзивають мене жидом? А хто це євреї?" — запитав яось, прийшовши з школи, мій молодший брат. Це — один аспект "вирішення" єврейського питання в щоденному житті. Секретна відсоткова норма для євреїв, що поступають у ВУЗ-и — ще один його аспект. Ні одної єврейської школи, ні одної книжки івритом, ні одного підручника єврейської мови, — антисемітизм, який живе не тільки в неосвічених низах, але ще більше в середовищі партійно-урядової верхівки, — все це також "вирішення питання".

Зрозумівши це бажання зробити з мене людину без душі, без власної національної свідомости, я став сionістом і звернув очі на мою історичну батьківщину. Багато з нас пройшли за останні роки цю нелегку дорогу самовизначення. Особливий підйом національного самовизначення євреїв почався після шестиденної війни 1967 року. Багато з нас, як це буває, коли ваші рідні знайдуться в небезпеці, раптом відчули з усією гостротою, як дорогий для них Ізраїль, відчули нерозривність своєї долі з долею єврейської держави. Таке відродження з мертвих "вирішеної" проблеми не підійшло під смак радянській владі. Почалася кампанія придушення. Десять судових процесів над євреями в 1969-72 роках, 39 засуджених, жорстокі присуди, включно з карою смерті, побиття та розігнання євреїв, які зібралися вшанувати пам'ять жертв фашизму в 1971-72 роках у Румбулі біля Риги, в 1973 році в Бабиному Яру в Києві — все це безуспішні спроби припинити процес зростання єврейської свідомости дорогою безпосередніх репресій. Інший спосіб — посилення пропагандивної кампанії: радянська пропаганда, яка раніше вважала, що краще не згадувати про євреїв у СРСР, раптом заговорила про їх рівноправність, про широкі можливості для них у СРСР і про їх "злидні" в Ізраїлі та на Заході. Кожну брехню можна чимсь обґрунтувати. Дехто з євреїв, які виїхали з СРСР, дійсно стрінули морально-психологічні труднощі, бо в сірій радянській дійсності вони відвикли виявляти ініціативу та підприємливість, які є їх національними рисами, і привчилися до гарантованого середнього рівня животіння, для досягнення якого не треба зусиль, до "рівноправности" духовного та матеріального убозтва.

Поодинокі випадки рееміграції євреїв, які раніше виїхали з СРСР,

пропаганда роздуває і узагальнює як доказ переваги радянського ладу. А як пояснити поголовну втечу з Радянської України назад до Аргентини українців, які сюди повернулися? Що викликало велику кількість реемігрантів з Вірменії? Чому вони знову покидають відзискану батьківщину і втікають з вашого "раю" до капіталістичного "пекла" — назустріч усім щоденно описуваним вами страхіттям — кризі, інфляції, безробіттю?

Очевидно, вrostання в нове життя не проходить безболісно. Але чи можна порівняти труднощі цього вrostання, які не будуть існувати вже для наступного покоління, з радістю набуття батьківщини і національної гідності?

Моєму братові, який виїхав до Ізраїлю, сьогодні ніхто не кине образливе "жид"; він тепер навчається в єврейській школі, говорить і пише рідною мовою, вивчає рідну історію та культуру. Його перевага над однолітками, які ще знаходяться в СРСР, незаперечна.

Нова політична ситуація та кон'юнктурні інтереси СРСР пов'язані з грою у "відпруження" зломали радянські замки. Для багатьох євреїв, яких подібно як мене й моїх товаришів намагалися посадити на лаву підсудних, відкрилася щаслива можливість вирватися з Країни Рад. Сьогодні скільки євреїв, які виїхали з СРСР, перейшла 100 тисяч. Але, правдоподібно, ще не всі оцінили унікальність ситуації, яка завжди може змінитися. Ще не всі цілком зрозуміли, що тут ні їм, ні їхнім дітям немає майбутности. Що їм залишилася одна дорога — дорога асиміляції. Що в можливих історичних катаклізмах євреїв на чужині чекає доля багатомільйонних жертв фашизму й сталінізму.

Мені здається, що не в єврейському характері є скидати труднощі, зв'язані з виходом у батьківщину, на плечі своїх дітей. Бо прийде день — і діти запитують вас: "Чому ми тут? Чому ми на чужині?" Що ви відповісте їм? Чи вони зрозуміють ваші вимовки про труднощі?

Можливість вирватися з СРСР коштує дорого. Дехто платить за неї довгими роками мук за колючими дротами радянських концтаборів. Від національної консолідації всього нашого народу, від мобілізації світової громадської думки залежить сьогодні і наша свобода і, покищо неіснуючі, певні правові гарантії виїзду євреїв з СРСР.

Сьогодні, 30 жовтня 1975 року, в День політичного в'язня в СРСР, проголошуючи голодівку в знак протесту, я звертаюся до вас, співвітчизники, з найтемнішого закутка радянського "раю" — з мордовського концтабору: робіть усе можливе, щоб замки всеросійської в'язниці, які розімкнулися тепер, не замкнулися знову!

Барашево, ЖХ 385-3-5
1975

Борис Пенсон

СТАНОВИЩЕ ДО АНТИСІОНІСТСЬКОЇ РЕЗОЛЮЦІЇ ОН

Нью-Йорк (УІС "Смолоскип"). Напередодні голосування в Об'єднаних Націях над резолюцією, яка засуджує сіонізм, як форму расизму і якої співініціатором була Українська РСР, "Смолоскип" — Організація Оборони Людських Прав в Україні — вислала лист до голів усіх членів-місій до ОН в Нью-Йорку, який підписали д-р Андрій Зварун, заступник президента "Смолоскипу" для зовнішніх справ і Богдан Ясень, головний редактор англomовних видань "Смолоскипу". В листі читаємо м. ін.:

"Сьогодні світ іде до національної незалежності народів, чого доказом є всезростаюча кількість держав, які постали з колишніх колоніальних імперій і стають членами Організації ОН. Це є визнання факту, що лише в національній державі і лише національна батьківщина може забезпечити право народу на існування як національної одиниці та забезпечити його від національної дискримінації і зникну національної ідентичності й культури.

Ці принципи мають спеціальне значення для єврейського народу, який протягом своєї довгої історії терпів багато трагедій і нападів на своє існування як народу.

Резолюція в справі сіонізму приходить цього тижня перед Генеральну Асамблею. Ми вважаємо, що ця резолюція є задумана проти самовизначення єврейського народу, проти його права на власну національну батьківщину, проти права на існування як окремої нації. Вона виставить його на нові переслідування і дискримінацію, почерез які він проходив цілі століття. Як така, вона є антисемітська, сама собою расистська і є зневагою принципів, на яких побудовані ОН. І саме тому ми закликаємо Вас голосувати проти цієї резолюції.

Ми зокрема почуваємося до обов'язку звернутися до Вас, бо серед 25 підтримувачів резолюції про сіонізм є також Українська РСР...

Уряд Української РСР не може легітимно претендувати на репрезентацію українського народу...

1. Українська РСР не має приміщення для своєї місії до ОН, а живає будинку, який є власністю уряду СРСР.

2. Члени української делегації живуть в будинку, який є також власністю СРСР.

3. Реєстр голосування української делегації в ОН є доказом цілковитої однозгідності з лінією делегації СРСР.

4. Українська РСР не має дипломатичних зносин ні з однією країною світу. Вона не має дипломатичних зносин навіть з країнами східноєвропейського соціалістичного бльоку.

5. Україна не має своєї власної валюти, війська, поштової чи економічної системи, яка б відповідала потребам українського народу.

Уряд Української РСР не має морального права представляти себе противником національної дискримінації і расизму... Ми вважаємо

зокрема обурливим факт, що співініціатором антисіоністської резолюції не є уряд СРСР, а його маріонетка — уряд Української РСР, єдиний з-поміж східноєвропейських чи європейських країн. Ми вважаємо це за ще одну брутальну спробу радянського уряду увіковічити міт про український антисемітизм. Це сталося саме тоді, коли українці і євреї в СРСР стали найсильнішими противниками політики радянського уряду русифікації неросійських націй та пониження релігії і національної культури в Радянському Союзі. Це сталося тоді, коли українці і євреї, після довготривалої ворожнечі, спричиненої трагічними обставинами історії української землі і політики "діли і пануй" чужинних наїзників, почали знаходити спільне виrozumіння і взаємопошану та стають спільно до боротьби проти всіх форм безправ'я і дискримінації в радянському суспільстві. Цей засіб уряду СРСР слід уважати продовженням обрахованої кампанії наставляти євреїв проти українців, а українців проти євреїв, щоб могли легше їх разом поневолювати.

Ми вважаємо антисіоністську резолюцію загрозою для існування Об'єднаних Націй і ще раз просимо Вас голосувати проти неї. Для нас дуже важливо, щоб Ваш уряд правдиво оцінив роль, яку тут відіграє уряд Української РСР. Цей уряд не є голосом українського народу, а голосом раба, маріонеткового уряду, який топче принципи ООН про братерство між народами.

З пошаною

Андрій Зварун,
заст. президента

Богдан Ясень, редактор Інформаційної
Служби "Смолоскипу"

3 життя українців у світі

■ Ще в 1971 році нью-йоркський хор "Думка" відновив дитячий хор "Молода Думка" (хлопці і дівчата у віці від 7-14 років).

Про успіхи, труднощі та пляни на майбутнє "Молодої Думки" розповіли на зустрічі з представниками преси та українських організацій, що відбулася 12-го листопада в Українському Народному Домі в Нью-Йорку, мистецький керівник хору Семен Комірний та опікун-адміністратор Богдан Бідяк. Семен Комірний, — це 27-літній уродженець Закарпаття, який понад два роки тому прибув з України на сталий осілок в Нью-Йорку. Музичну освіту — диригентура, теорія музики і співу — Семен Комірний здобував у Львові та Ужгороді. До свого виїзду з УРСР С. Комірний провадив вісьмома різними хорами, в тому двома дитячими.

Сьогодні "Молода Думка" складається з п'яťох відділів у районах Мангаттен, Квінс, Гемстед, Йонкерс та Пассейк. Всі відділи вивчають однаковий репертуар, а перед концертами з'їжджаються на спільні проби. Повний хор, стан якого міняється з огляду на вік дітей, під сучасну пору нараховує понад 120 дітей. Протягом свого п'ятилітнього існування "Молода Думка" проспівала 30 пісень, вивчаючи пересічно 6-7 пісень в рік. Репертуар хору різноманітний, здебільша аранжований на 2, 3, а то й 4 голоси. Крім пісенного репертуару, юні хористи вивчають дві дитячі опери: *Лисичка, Котик і Півник* К. Стеценка і *Коза-Дерева*, М. Лисенка, яку заплановано поставити 1976 року.

Хор "Молода Думка" торік узяв участь у вісьмох концертах, в тому два перші самостійні — 22 серпня на оселі "Верховина" та 16 листопада в Пассейку. Заплановано самостійний концерт 18 січня 1976 року у Нью-Йорку та участь у ювілейному концерті 4 квітня матернього хору "Думка" у Тавн Голлі в Нью-Йорку. До того ж хор "Молода Думка" готується до запису повної самостійної платівки.

■ У Монреалі, Канада, 25 жовтня 1975 року розпочав своє перше північно-американське двотижнєве турне відомий Візантійський чоловічий хор з Утрехту, Голляндія, під диригентурою професора музикології в Утрехтському університеті, Мирослава Антоновича. Створений 25 років тому хор складається виключно із голляндців, любителів української пісні. Серед 40 співаків — видатні громадяни, професіоналісти та урядовці міста Утрехту. Репертуар хору складається з українських релігійних, світських та народних пісень.

■ У Нью-Йорку, США, нагло помер 11 листопада 1975 року на 68 році життя маляр-експресіоніст Володимир Ласовський. Покійний народився в 1907 році в Західній Україні. Він був учнем школи Олекси Новаківського у Львові та Ф. Леже в Парижі (1933 р.). Був співорганізатором мистецької групи "Руб" та членом АНУМ (Асоціація Незалежних Українських Мистців утворена у Львові 1931 року, зліквідована радянською владою в 1939 році) та брав участь у багатьох українських та міжнародних виставках. На еміграції (в Австрії, Аргентині, а з 1957 року в Нью-Йорку), Володимир Ласовський не тільки малював, але й брав активну участь в громадському житті та часто виступав у пресі на мистецькі, культурні та загально-громадські теми. В 1973 році він був обраний головою Ради для Справ Культури при Світовому Конгресі Вільних Українців.

■ У Торонті, Канада, у суботу 1 листопада 1975 року помер на 76-ому році життя видатний український журналіст та письменник, Василь Софронів-Левицький. Покійний народився 14 грудня 1899 року в селі Стриганцях в Західній Україні в родині Євгенії з Шухевичів і о. Софронова Левицького. Після закінчення першої світової війни вступив до Тайного українського університету у Львові. Вчився також в Празькому університеті, а опісля в Сорбонні в Парижі. В серпні 1917 року зголосився до Українських Січових Стрільців і брав участь в обороні Львова. Попавши в полон 4 листопада 1918 року, перебував у таборі полонених в Домб'ю аж до закінчення війни.

У Львові Василь Софронів-Левицький був співредактором *Літопису Червоної Калини*, редактором *Господарсько-кооперативного Часопису* та співробітником щоденника *Діло*. На еміграції в Канаді (з 1950 року) він був редактором тижневиків *Вільне Слово* і *Новий Шлях*, та довголітнім головою Співки Українських Журналістів Канади.

Свою літературну творчість Василь Софронів-Левицький почав ще на рідних землях, видавши три збірки оповідань: *Під сміх війни*, (1921), *Гришник* (1927) та *Липнева отрута* (1934). Остання ввійшла цілістю до збірки вибраних творів автора п. н. *Липнева отрута*, виданої 1972 року в-вом "Новий Шлях" у Канаді й нагородженої на конкурсі ім. Івана Франка. Ще у Львові були видані переклади Василя Софронова-Левицького з французької і німецької літератур. На еміграції, крім уже згаданої збірки вибраних творів, вийшли: збірка п'єс для молоді *Юний Скоморох* (Театральна бібліотека, 1972), збірка п'єс для театрів малих форм *Під веселим оборогом* (Театральна бібліотека, 1974), та репортаж про поїздку по українських поселеннях в Югославії, Чехо-Словаччині й Польщі *Кланялося вам три України* ("Новий Шлях", 1970). До друку здані його спогади з таборового життя.

■ Яких 20,000 українців Торонта та інших осередків українського поселення в Канаді та Америці взяли участь у відкритті і посвяченні пам'ятника Лесі Українки роботи скульптора Михайла Черешньовського з Америки в торонтському Гай-парку в неділю 19 жовтня 1975 року. В урочистостях, які почалися в суботу 18 жовтня, взяли також участь представники канадського федерального та провінційних урядів, репрезентанти крайових та місцевих українських установ. Після молебня в наміренні українського народу, що його відслужило духовенство Української Греко-Православної Церкви під проводом Владики Михайла та Української Католицької Церкви під проводом Владики Ізидора Борецького, пам'ятник відслонив канадський федеральний міністер праці Джон Мунро, який відає справами багатокультурности, в асисті Ізидори Борисової, сестри Лесі Українки, та Ярослави Іванчук, голови Центрального Комітету Союзу Українок Канади. У своєму слові, міністер Мунро підкреслив великий вклад українців у канадську культуру — "найкращим виявом і прикладом чого є пам'ятник Лесі Українки, великої поетки та борця за свободу".

■ У видавництві "Сучасність" в грудні 1975 року появились дві нові публікації — збірка документів в російській мові п. н. *Національне питання в СРСР (Национальный вопрос в СССР)*, що її упорядкував Роман Купчинський, та дослідний есей Юрія Лавріненка п. н. *Василь Каразин — Архітект Відродження*. Збірка документів про національне питання містить самвидавні документи неросійських народів СРСР, в тому числі українські, вірменські, латвійські, литовські, естонські, кримсько-татарські, білоруські, грузинські, єврейські та інші. Праця Юрія Лавріненка про Василя Каразіна — це перший, складний, виданий без російської цензури, образ засновника Українського Відродження на переломі 18-19 віків, що його російська історіографія присвоює собі.

■ У Нью-Йорку 24 жовтня 1975 року відбулися Установчі Збори Світового Об'єднання Українських Професійних Музик (СОУПРОМ). Збори прийняли загальну організаційну схему Об'єднання в такому укладі: ексекютива президії буде доповнена діловим осередком, що буде складатися з комісій з визначеними функціями: педагогічна, кваліфікаційна, видавнича, організаційно-концертна, пресово-інформаційна. В країнах українського поселення постануть Представництва СОУПРОМ-у, а їхні голови стануть членами Головної Президії. Збори вибрали Президію Об'єднання у такому складі: голова — Антін Рудницький, заступники — Дарія Каранович, Ігор Соневицький, Андрій Добрянський, Рафаїл Венке, секретарі — Андрій Шуль, Марія Мурована, скарбник — Марта Цибик.

Зміст

4 Богдан Кравців

7 *Богдан Бойчук*: Думки про *Глосарій* Богдана Кравцева.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

15 *Василь Стус*: Із збірки *Веселий Цвинтар*.

18 *Святослав Гординський*: Поезія Михайла Драй-Хмари і її переклади французькою мовою.

29 *Ліда Палій*: Лист з Маляги про сонце, помаранчі та інше...

38 *Микола Шлемкевич*: Проводжаючи Івана Багряного.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

44 *Василь Стус*: Я обвинувачую.

48 Будні мордовських таборів. Уклали *Борис Пенсон* і *Вячеслав Чорновіл*.

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

64 *Мирослав Прокоп*: Роман Шухевич-Чупринка й УПА і ОУН в 1943-44 роках.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

76 *Анатоль Камінський*: Яка еволюція?

92 *Львів'янин*: За приязнь і дружбу між нашими народами.

99 *Адріян Каратницький*: Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

103 *Юрій Лавріненко*: Першоджерельна книжка до історії модерного українського театру.

109 *Дарія Сіяк*: Неповна бібліографія.

110 *Ананій Діброва*: Книжка варта уваги.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

114 Звернення В. Чорновола до президента Форда.

117 Російський дисидент В. Буковський засуджує русифікацію.

118 "Будні мордовських таборів" Вячеслава Чорновола і Бориса Пенсона змальовують життя в мордовських концтаборах.

119 Василь Стус поранений у таборі. Василь Лісовий покараний на пів року карцеру. Юрій Городецький перевезений до Владімірської тюрми.

120 Відкритий лист Бориса Пенсона у день політв'язня.

123 Становище до антисіоністської резолюції ОН.

125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	7.—фун.
Аргентина	2.00	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	50.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Поезія — Проза — Критика. Видання друге, перероблене і доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

БОГДАН КРАВЦІВ

ГЛОСАРІЙ, АБО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТАЄМНИХ, ПРИЗАБУТИХ, І НЕ ЗАВЖДИ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Сонети, Регенсбург — Рутерфорд, 1949-1974, 73 стор. Вільєта, заставки і кінцівки роботи мистця Якова Гніздовського.

Збірка сонетів, написаних в 1945-1948 роках під час перебування автора у Західній Німеччині. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — одинадцята книжка поезій.

Ціна 3.50 дол.

ОЛЕКСА ВЕРЕТЕНЧЕНКО

ЗАМОРСЬКІ ВИНА

Поезії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олексі Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазела* (1959).

Ціна 3.60 дол.